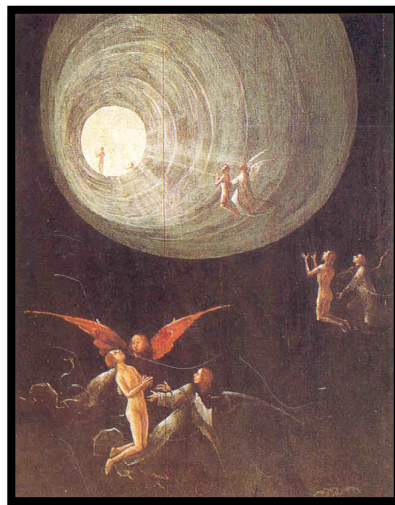

De psyche, het brein of een goddelijke interventie?

Een verkennend onderzoek naar de theologische duidingsstrategieën van PKN-predikanten met betrekking tot het verschijnsel bijna-doodervaring.

Universiteit Utrecht

Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Filosofie en Religiewetenschap

Student : Cindy N. (Nonnie) van Rosmalen
Studentnummer : 3847985
Masterscriptie : Religie en samenleving
Begeleider : dr. J.O. (Jelle) Wiering
Tweede lezer : prof. dr. Birgit Meyer
Inleverdatum : 10 januari 2021

Afbeelding op omslag: Jheronimus Bosch (circa 1450–1516). Opstijging naar het hemelse paradijs.

Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Visioenen_uit_het_hiernamaals#/media/Bestand:Hieronymus_Bosch_013.jpg.

Samenvatting^[1]

In dit onderzoek is gekeken naar hoe predikanten die aangesloten zijn bij de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) het verschijnsel bijna-doodervaring (BDE) theologisch duiden. Zien zij bijvoorbeeld aanwijzingen in de Bijbel voor het voorkomen van deze ervaring of juist niet? Kan deze ervaring een bevestiging zijn voor het bestaan van een hemel of een hiernamaals of niet? Om antwoorden te krijgen op onder meer deze vragen zijn semigestructureerde interviews afgenomen.

Er is geconstateerd dat een theologische duiding tot stand komt door de interactie tussen (ten minste) drie rollen van een predikant (predikant, theoloog en ook een eigen persoon met bepaalde voorkeuren en interesses) en diens visie op transcendentie/immanentie, Schriftgezag en het type theologie: een inclusieve- een exclusieve of een holistische theologie. Het resultaat van de wisselwerking tussen deze factoren vormt de uiteindelijke interpretatie van een bijna-doodervaring.

Alle geïnterviewde predikanten zien een BDE als een reële ervaring, maar ieder verbindt daar een andere oorzaak aan. Zo zien sommige predikanten een BDE als iets van deze wereld, als iets wat niets met de transcendente werkelijkheid te maken heeft en daarmee losstaat van religie en van God. Zij zien een BDE als iets wat zich afspeelt binnen het terrein van de menselijke psyche of als iets wat veroorzaakt wordt door bepaalde processen in het brein. Anderen zien aanwijzingen in de Bijbel voor een BDE en zien deze ervaring als Gods aanwezigheid tijdens crisismomenten in iemands leven. Weer anderen zien een BDE als een fascinerend verschijnsel, maar verbinden hier geen conclusies aan over bijvoorbeeld het bestaan van een hemel.

De algemene kenmerken van een BDE, waaronder het zien van een helder licht en het mogelijk zien van een heilige of van God zijn te verbinden zijn met theologische vraagstukken als: bestaat God? Is er leven na de dood? Heeft ieder mens toegang tot de hemel? Bestaat er een hemel of een hel? Hetgeen waar de theologie zich al vanaf haar bestaan onder meer mee bezighoudt, wordt deels “manifest” tijdens een dergelijke ervaring. Het is om die reden alleen al opmerkelijk dat er weinig theologisch-academische literatuur beschikbaar is over dit onderwerp. Met dit onderzoek is in kaart gebracht van hoe een aantal PKN-predikanten dit controversiële onderwerp theologisch benadert.

Inhoudsopgave

Lijst met figuren	5
Voorwoord	6
Inleiding	7
Hoofdstuk 1: Hoofdvraag en onderzoekverantwoording	8
1.1 Deelvragen	9
1.2 Relevantie	9
1.3 Afbakening onderzoeksveld	10
Hoofdstuk 2: Theoretische inbedding: definiëring en BDE-verklaringsmodellen	10
2.1 Definiëring bijna-doodervaring (BDE)	10
2.2 Verklaringsmodellen voor BDE's	13
2.2.1 Verklaringsmodel 1: narratief model	14
2.2.2 Verklaringsmodel 2: psychologisch model	15
2.2.3 Verklaringsmodel 3: neurobiologisch model	18
2.2.3 A De rol van neurotransmitter DTM bij het ontstaan van BDE-sensaties	20
2.2.3 B De rol van neurotransmitter ketamine bij het ontstaan van BDE-sensaties	22
2.2.4 Verklaringsmodel 4: cognitief model	23
2.3 Enkele theologische begrippen	25
Hoofdstuk 3: De Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	27
Hoofdstuk 4: Methoden: (expert)interviews en Grounded Theory Method (GTM)	29
4.1 Expertinterviews	29
4.2 Het vinden van respondenten	29
4.3 Grounded Theory Method (GTM)	30
4.4 Verantwoording interviewmethode	31
4.5 Procedure	32
Hoofdstuk 5: Resultaten	33
5.1 Ideaaltype 1: transcendentie versus immanentie	36
5.2 Ideaaltype 2: Schriftgezag	37
5.3 Ideaaltype 3: de invloed van de drie rollen van de predikant op de theologische visievorming op BDE's	38
5.4 Ideaaltype 4: inclusieve, exclusieve of holistische theologische visies op BDE's	42
5.4.1 Inclusieve visie op BDE's	42
5.4.2 Exclusieve visie op BDE's	45
5.4.3 Holistische visie op BDE's	47
5.5 De ideaaltypen nader uitgelegd	49
5.6 Samenvatting resultaten	50
Discussie	50
Conclusie	53
Literatuurlijst	55

Lijst met figuren

Figuur 1: dominante verklaring modellen vanuit de narratologie, de psychologie, de neurobiologie en de cognitieve wetenschappen voor het voorkomen van het verschijnsel BDE.....	14
Figuur 2: de drie rollen van een predikant die alle invloed hebben op de theologische duiding van een bijna-doodervaring.....	39
Figuur 3: schematische weergave van een exclusieve theologische visie op BDE's.....	40
Figuur 4: schematische weergave inclusieve theologische visie op bijna-doodervaringen.....	42
Figuur 5: schematische weergave exclusieve theologische visie op bijna-doodervaringen.....	46
Figuur 6: schematische weergave holistische theologische visie op bijna-doodervaringen.....	48

Voorwoord

De inspiratie voor deze scriptie is ontstaan nadat ik het boek *Religion, Spirituality and the Near-Death-Experience*¹ had gelezen voor de cursus ‘Nieuwe vormen van religiositeit’. In het boek worden onderzoekstradities besproken naar bijna-doodervaringen vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines, maar de discipline theologie schittert door afwezigheid. Juist een onderwerp als bijna-doodervaring raakt aan tal van theologische vragen en thema’s. Waarom bestaat er geen onderzoek vanuit deze tak van wetenschap over dit thema? Deze constatering maakte mij nieuwsgierig en het idee voor een scriptie was geboren.

Deze masterscriptie mede is tot stand gekomen dankzij de steun en betrokkenheid van de volgende personen: Gerard Koppel (gefingerde naam ten behoeve van de waarborging van anonimiteit), een van de predikanten die ik heb geïnterviewd. Hij heeft meermalen ‘zijn net uitgegooid en is gaan vissen in zijn eigen netwerk’ om mij te helpen aan respondenten. En met succes, want zonder zijn inspanningen en zijn blijvende enthousiasme voor mijn onderzoek was er simpelweg geen onderzoek mogelijk en dus ook geen scriptie om te schrijven. Mijn dank aan hem is dus zeer groot. Mijn scriptiebegeleider Jelle Wiering die vertrouwen in mij bleef houden, ondanks dat het traject lang duurde en mij van tips en advies voorzag. Natuurlijk ben ik al mijn respondenten dankbaar voor hun tijd en de openheid die zij hebben getoond tijdens de interviews. Ik heb enorm genoten van ieder interview, juist omdat het allemaal verschillende mensen waren waar ik anders nooit mee in contact zou zijn gekomen, ik hen ieder op hun eigen manier bijzonder vind en omdat zij mij veel geleerd hebben over hun werkveld en hun levensbeschouwing.

Ik had deze fase van mijn onderzoek niet willen missen en ik zal er nog vele jaren met plezier op terugkijken. Maar het meest dankbaar ben ik mijn vrouw Pauline. Zij heeft mij altijd aangemoedigd om mijn dromen na te jagen. Het volgen van deze masterstudie was zo’n droom. Zij zei: ‘Als jij er gelukkig van wordt, moet je het doen.’ En zo geschiedde.

Het onderzoeksproces was reeds afgesloten – ik had mijn interviews afgerond – toen in december 2018 onze zoon en grote trots Laurens werd geboren. Een groter wonder dan dit bestaat er niet, zeker niet voor ons. Het schrijven van deze scriptie heeft mede hierdoor langer geduurd dan ik had gewild, maar de aanhouder wint. Ik kan nu eindelijk zeggen: het is volbracht.

Inleiding

¹ Mark Fox. (2003). *Religion, Spirituality and the Near-Death-Experience* (Londen: Routledge, 2003).

De publicatie van het boek *Life After Life* (1975) van psychiater Raymond Moody kan gezien worden als de aanzet voor voortdurend wereldwijd wetenschappelijk onderzoek naar het verschijnsel bijna-doodervaring. *Life After Life* is een optekening van Moody's onderzoek naar ruim honderd patiënten die weer tot leven kwamen na een korte periode medisch dood te zijn verklaard. De ervaringen die deze patiënten met hem deelden, heeft Moody geschaard onder de term bijna-doodervaringen (BDE's).

Sinds deze baanbrekende onderzoekspublicatie hebben verschillende wetenschappelijke disciplines zich gericht op zogenaamd BDE-onderzoek. Zo hebben medici, psychologen, neurobiologen, literatuurwetenschappers en andere vakspecialisten zich toegelegd op het duiden en mogelijk verklaren van deze bijna-doodervaringen. Toch is er een onderzoeksveld dat zich nauwelijks zichtbaar toont rondom dit verschijnsel en dat is de theologie. Een van de weinige theologen die in vakliteratuur gereflecteerd heeft op het onderwerp bijna-doodervaring is Harm Goris. Hij schrijft:

De verhalen over bijna-doodervaringen spreken tot de verbeelding. Maar wat vertellen ze ons eigenlijk? Laten ze werkelijk een glimp zien van een hiernamaals? Of kan en mag dat niet waar zijn? Voor de zinnvolle duiding van het verschijnsel is de inbreng van filosofen en theologen onontbeerlijk.²

In een ander (Engelstalig) artikel van zijn hand verwoordt Goris eveneens zijn verwondering over het ontbreken, maar ook over de noodzaak, van theologische inbreng in het wetenschappelijk onderzoek naar bijna-doodervaringen:

Stories about near-death experiences (NDEs) draw much attention from the general public and are extensively discussed by medical doctors and neuroscientists. However, though eschatology belongs to their core business, only few theologians participate in the debate.³

Zoals Goris terecht opmerkt, is de (christelijke) theologie nagenoeg afwezig in wetenschappelijke BDE-debatten. Mijn eigen online literatuuronderzoek heeft uitgewezen dat een theologische onderzoekstraditie naar het verschijnsel bijna-doodervaring tot op heden ontbreekt, ondanks de vele raakvlakken met theologische kernvraagstukken als: wat is de betekenis van de dood? Is er leven na de dood? Bestaat er een hemel of een hel? Deze constatering van theologische afwezigheid te midden van een wetenschappelijk veelvuldig onderzocht fenomeen maakt de vraag naar hoe predikanten dit verschijnsel theologisch duiden, legitiem en actueel. Mijn onderzoek heeft zich daarom gericht op het

² Harm Goris, "Wat Zeggen de Bijna-Doodervaringen Over het Hiernamaals? Venster en Spiegel Tegelijk," *Volzin*, Utrecht (2009) augustus: 30-33.

³ Harm Goris, "Near-Death Experiences. A Theological Interpretation," *International Journal of Philosophy and Theology* 75, nr. 1 (2014): 74-85.

afnemen van interviews met predikanten om inzicht te verkrijgen in hoe zij de BDE theologisch gezien interpreteren.

Hoofdstuk 1: Hoofdvraag en onderzoekverantwoording

De hoofdvraag waar ik antwoord op poog te geven is:

Hoe interpreteren PKN-predikanten het verschijnsel bijna-doodervaring in theologische zin?

Deze vraag is voortgekomen uit de constatering dat er vanuit de theologie een ‘oorverdovende stilte’ is als het gaat om uitspraken, onderzoeksvragen of onderzoekstradities naar bijna-doodervaringen.⁴

Online literatuuronderzoek heeft deze ‘theologische stilte’ grotendeels bevestigd.

De keuze voor predikanten die verenigd zijn in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) is gebaseerd op mijn interesse voor het protestantisme in het algemeen en meer specifiek in de bestaande formele en informele verschillen tussen diverse protestantse stromingen. Het is om deze redenen dat ik niet heb gekozen voor onderzoek naar bijvoorbeeld predikanten uit de Hersteld Hervormde Kerk, maar voor de pluriforme samenstelling van de PKN. De verwachting was dat een evangelische predikant het verschijnsel BDE anders interpreteert dan een gereformeerde predikant of een Lutherse of hervormde collega. Zijn deze verschillen er? En zo ja, wat ligt er ten grondslag aan deze interpretatieverschillen? Op de voor- en nadelen van deze onderzoekfocus wordt nader ingegaan in de sectie ‘Discussie’.

Fox geeft in zijn boek een overzicht van ruim 40 jaar onderzoek naar BDE’s vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines. Hij merkt hierin op dat er vanuit de theologie geen onderzoekstraditie bestaat naar dit verschijnsel, terwijl dit wel een voor de hand liggende gedachte is. BDE’s bevatten volgens wereldwijde getuigenissen elementen als: uit het lichaam treden (*out of body experience*), licht zien aan het einde van een tunnel, heiligen of overleden familieleden zien, Gods aanwezigheid voelen, een intens gevoel van liefde voelen en er zijn mensen die zeggen een stukje van de hemel te hebben ervaren. In mijn optiek zouden juist theologen zich geprikkeld moeten voelen door deze getuigenissen, omdat zij wetenschappers zijn die zich over het algemeen bezighouden - of hebben gehouden - met vragen rondom de waarheid, de werkelijkheid, het bestaan van God, de grenzen van tijd, ruimte en materie en naar het handelen van God in deze wereld. Los van deze abstracte vraagstukken raken BDE’s aan theologische thema’s als de alverzoeningsleer versus uitverkiezingsleer, de immanentie versus de eminentie van God, het aardse versus het transcendente, de concepten hemel en hel (bij een ‘positieve’ BDE spreekt men vaak in termen van hemels, bij een ‘negatieve’ BDE juist over een helle-ervaring) en natuurlijk de christelijke leer van het voortbestaan

⁴ Fox, *Religion*, 4-5.

van de ziel in het hiernamaals en de idee van de wederopstanding versus de opvatting dat er ‘niets is na dit leven’.

1.1 Deelvragen

De volgende twee deelvragen dragen bij aan het beantwoorden van de hoofdvraag:

- ✚ *Hoe komt de theologische duiding op BDE's van PKN-predikanten tot stand? Vinden zij bijvoorbeeld aanwijzingen in de Bijbel voor het voorkomen van het verschijnsel BDE of juist niet?*
- ✚ *Is er een verschil in duiding van predikanten van de verschillende denominaties die onder de PKN vallen? Zo ja, wat zijn deze verschillen en hoe kunnen deze verklaard worden?*

1.2 Relevantie

In essentie doen religiewetenschappers onderzoek naar de wisselwerking tussen religie en mensen. Met andere woorden: wat doet religie met mensen en wat doen mensen met religie? Het streven hierbij is dat doen zij onderzoek verrichten vanuit een *outsider* perspectief. Dat wil zeggen: vanuit een non-confessioneel perspectief. Hoewel onderzoek naar BDE's omvangrijk is en onverminderd de interesse van wetenschappers uit verschillende disciplines heeft, is er op het moment van schrijven nog geen onderzoek verricht naar predikanten in relatie tot het thema BDE's. Zo is er nog geen literatuur beschikbaar over hoe zij *theologisch reflecteren* op dit thema.

De vraag die hier onderwerp van onderzoek is, luidt als volgt: hoe verhouden predikanten zich theologisch tot een wereldwijd ervaringsfenomeen dat raakt aan meerdere theologisch-religieuze dimensies? Het is hiermee geen theologisch onderzoek, omdat er geen exegese wordt verricht om bijvoorbeeld een vraag te beantwoorden als: ‘Wat zegt de Bijbel over BDE's?’ Het is een religiewetenschappelijk onderzoek, aangezien er onderzocht wordt hoe predikanten komen tot een theologische interpretatie van een verschijnsel waar de Bijbel in principe- in ieder geval niet letterlijk - over spreekt en waar het dus ook geen kaders voor geeft. Door mijn onderzoek te richten op deze vraag hoop ik een bijdrage te leveren aan het dichten van de onderzoekslacune over dit onderwerp.

1.3 Afbakening onderzoeksveld

Menig onderzoek naar BDE's behandelt of bevat getuigenverklaringen van mensen die een BDE hebben gehad. Dit onderzoek richt zich echter uitsluitend op de theologische interpretatie van PKN-predikanten en bevat om die reden geen getuigenverklaringen. Ook wordt de authenticiteitsvraag van deze ervaring buiten beschouwing gelaten en wordt deze dus ook niet beantwoord.

Hoofdstuk 2: Theoretische inbedding BDE's: definiëring en BDE-verklaringsmodellen

In deze sectie wordt ingegaan op de vraag wat er onder een BDE verstaan wordt door de algemene wetenschappelijke discussies rondom definiëring van de term BDE te bespreken. Daarnaast wordt er een beeld geschetst van recente theorievorming over het optreden van deze ervaring. Hiertoe ga ik in op verklaringsmodellen vanuit de vier volgende wetenschapsdomeinen: de narratologie, de psychologie, de neurobiologie en de cognitieve wetenschappen.

2.1 Definiëring bijna-doodervaring (BDE)

Gelijk het merendeel van wetenschappelijke begrippen ontbeert de term BDE eenduidigheid, waardoor er geen sprake is van een algemeen geaccepteerde definitie. Al naar gelang de specialisatie van de onderzoeker (bijvoorbeeld: biologie of literatuurwetenschappen) kan en wordt de term op verschillende manieren benaderd en uitgelegd.

In algemene zin komen dezelfde elementen naar voren wanneer men een BDE definieert, maar er zijn tussen wetenschappers onderling essentiële verschillen aanwijsbaar. Een van de opvallendste verschillen in definiëring is op het gebied van demarcatie: in welke situatie is er sprake van een BDE? Spreken we over een BDE wanneer iemand uitsluitend in een - medisch gezien - levensbedreigende situatie verkeert, of ook wanneer dit niet het geval is?

Wetenschappers als Charland-Verville et al. benoemen het onderscheid dat gemaakt kan worden tussen *real NDEs* en *NDE-like experiences*.⁵ Onder 'echte BDE's' vallen ervaringen die geassocieerd worden met direct levensgevaar voor het individu.⁶ 'BDE-achtige ervaringen' zijn ervaringen die weliswaar kenmerken vertonen van een BDE, maar die plaats hebben gevonden tijdens een niet-levensbedreigende situatie.⁷ Om toch een beeld te geven wat er doorgaans onder een BDE

⁵ NDE staat voor: near-death experience.

⁶ Vanessa Charland-Verville et al. "Near-Death Experiences in Non-Life-Threatening Events and Coma of Different Etiologies," *Frontiers in Human Neuroscience* 8, nr. 203 (2014): 2.

⁷ Charland-Verville et al. vermelden onderzoeken naar de volgende niet-levensbedreigende BDE-situaties: mensen die in een meditatieve toestand verkeren, mensen met extreme gevoelens van verdriet en mensen met medische verschijnselen als

wordt verstaan, maak ik gebruik van het (operationele) model van Moody, waarin hij vijftien terugkerende elementen destilleerde uit getuigenissen van 150 patiënten:

1. Ineffability
2. Hearing the news [of being pronounced dead, CvR]
3. Feelings of peace and quiet
4. The noise
5. The dark tunnel
6. Out of the body
7. Meeting others
8. The being of Light
9. The review
10. The border or limit
11. Coming back
12. Telling others
13. Effects on lives
14. New views of death
15. Corroboration⁸

In gevallen waarin een individu een levensbedreigende situatie heeft meegemaakt, zoals in het geval van een hartstilstand, wordt er in ongeveer 23% van deze gevallen naderhand verslag gedaan van diepgaande psychologische ervaringen tijdens deze (korte) periode van een veranderend bewustzijn. Individuen melden ervaringen die onuitspreekbaar zijn, ze ervaren een overweldigend gevoel van liefde en vrede, ze zien of hebben het gevoel zich te bevinden in een donkere tunnel, ze hebben het gevoel buiten het eigen lichaam te zijn getreden, ze hebben overleden familieleden/vrienden ontmoet of een goddelijke entiteit, ze hebben sleutelmomenten uit het eigen leven aan zich voorbij zien trekken, het gevoel een grens/drempel te bereiken waarna ommekeer niet meer mogelijk is en tot slot, na de ervaring, het hebben ondergaan van een levensveranderende houding ten opzichte van wat belangrijk is in het leven en wat niet en op wat het betekent om dood te zijn. Deze veranderingen zijn niet bewerkstelligd door 'normale' perceptie, maar ze zijn tot stand gekomen onder invloed van deze bijna-doodervaring.⁹

syncope (flauwvallen of het plotse tijdelijke verlies van bewustzijn) of het syndroom van Cotard (een zeldzame psychische aandoening, waarbij iemand de waan heeft dat hij dood is, niet bestaat of dat zijn organen of bloed ontbreken. Uitleg medische terminologie via: https://nl.wikipedia.org/wiki/Syndroom_van_Cotard en [https://nl.wikipedia.org/wiki/Syncope_\(medisch\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Syncope_(medisch))). Geraadpleegd op 23 april 2020.

⁸ Fox, *Religion*, 16.

⁹ Helena Cassol et al. "Qualitative Thematic Analysis of the Phenomenology of Near-Death Experiences," *PLoS ONE* 13, nr. 2 (2018), 1.

Om meer helderheid te scheppen in waar een onderzoeker aan refereert bij het doen van onderzoek naar BDE's voeren filosofen Gugerell en Schneeweiss een conceptuele differentiatie aan bij de definiëring van een BDE. Zij stellen dat een BDE vanuit twee verschillende proposities benaderd worden: operationeel en ontologisch. De operationele propositie houdt in dat men een fenomeen, in dit geval een BDE, afleidt aan de hand van de aanwezigheid van een bepaald aantal ervaringselementen of kenmerken die bij dit fenomeen horen.¹⁰ Simpel gezegd: op basis van de score op een lijst met kenmerken kan een persoon achterhalen of hetgeen hij of zij ervaren heeft, gemarkeerd kan worden als een BDE of niet.

Gugerell & Schneeweiss noemen in hun artikel Moody, die als eerste wetenschapper een lijst fenomenologische¹¹ beschrijvingen van BDE's opstelde (zie hierboven). Zij bespreken vervolgens de bijdragen die Kenneth Ring¹² en Bruce Greyson¹³ hebben geleverd aan het BDE-definiëeringsproces. Ring en Greyson hebben de lijst van Moody nader uitgewerkt. Dit heeft erin geresulteerd dat vanaf die tijd (begin jaren '80 van de vorige eeuw) een vorm van meetbaarheid van deze ervaring mogelijk werd. Zo heeft Ring de *Weighted Core Experience Index* (WCEI) ontwikkeld¹⁴, een instrument waarmee vastgesteld kan worden of iemand een BDE heeft gehad en wat de diepte of intensiteit van deze ervaring is. Een jaar later, in 1983, heeft Greyson de *WCEI* verbeterd door de *Near-Death Experience Scale* (NDES) te introduceren. Het grote verschil met het model van Ring is dat het voorkomen enerzijds en de intensiteit van BDE's anderzijds statistisch gezien zuiver(der) gemeten kan worden. Tot op heden zijn zowel Rings *WCEI* en Greysons *Near-Death Experience Scale* actuele instrumenten binnen empirische onderzoeken.¹⁵

De ontologische¹⁶ propositie is -naar mijn mening - in vergelijking met de operationele propositie een meer kritische invalshoek om BDE's te definiëren. Daar waar de operationele propositie a priori uitgaat van het bestaan van dit type ervaring is dit niet het geval bij de ontologische

¹⁰ Stefan Herbert Gugerell, Gloria Maria Schneeweiss. On Defining 'Near-Death Experience', 'Near-Death Memory' and 'Near-Death Report'. *International Journal of Philosophy*. Vol. 7, No. 3, 2019, pp. 16, 17.

¹¹ Psycholoog Michiel de Ronde omschrijft de fenomenologie als volgt: de fenomenologie is de wetenschappelijke benadering die de werkelijkheid wil beschrijven zoals die zich in zijn betekenisvolheid aan ons voordoet. Bron: <https://www.musework.nl/nl/page/6733/fenomenologisch-schrijven-als-onderzoeksinstrument>.

¹² Kenneth Ring is (emeritus) hoogleraar psychologie.

¹³ Bruce Greyson is (emeritus) hoogleraar psychiatrie en neurologische wetenschappen.

¹⁴ In 1982 heeft hij in zijn boek *Life at Death. A Scientific Investigation of the Near-Death Experience* de *Weighted Core Experience Index* (WCEI) opgesteld. Dit is een instrument waarmee vastgesteld kan worden of iemand een BDE heeft gehad en wat de diepte of intensiteit van deze ervaring is.

¹⁵ Gugerell & Schneeweiss, "On Defining Near-Death Experience", 114-116.

¹⁶ Socioloog Sander Weijers zegt het volgende over wat ontologie betekent: ontologie houdt zich bezig met vragen als: 'Wanneer kunnen we zeggen dat iets bestaat en wat houdt dat in?' Of: 'Wat is de relatie tussen bepaalde eigenschappen van een object en het object zelf?' Deze vragen zijn bij uitstek van toepassing wanneer men zich bezig wilt houden met het duiden van een bijna-doodervaring in termen van definiëring. Bron: <https://www.ensie.nl/sander-weijers/ontologie>.

variant. Gugerell & Schneeweiss leggen uit dat er drie invalshoeken zijn van waaruit een BDE ontologisch geduid kan worden: een BDE als een ervaring, als een herinnering van een ervaring en als een getuigenverklaring. Een BDE zien als een ervaring houdt in dat een BDE vastgesteld wordt aan de hand van ofwel Rings *WCEI* of aan de hand van Greysons *NDES*. De ervaring wordt dus net als bij de operationele propositie voor ‘waar’ geaccepteerd. Een BDE als herinnering betekent dat er onderscheid gemaakt wordt tussen de directe ervaring gedurende een bepaalde tijdspanne en de herinnering aan deze ervaring. De consequentie van deze benadering is dat er rekening gehouden wordt met de mogelijkheid dat een vermeende BDE gebaseerd kan zijn op valse herinneringen. Dan is er nog de interpretatie van BDE's, waarbij er onderscheid gemaakt wordt tussen de ervaring, de herinnering en de BDE-getuigenverklaring. Een getuigenverklaring is geen psychologische ervaring, maar een set zinnen die de overtuigingen en herinnering van een persoon representeert.¹⁷

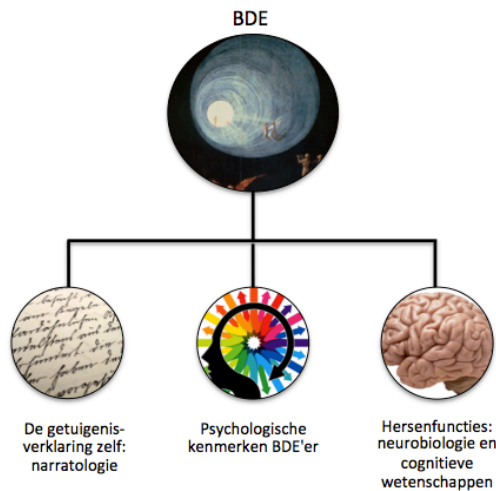
Niet alleen ontbreekt consensus over de definitie van een BDE, ook is er tot op heden geen ultieme oorzaak of herkomst bewezen. Verschillende takken van wetenschap (onder meer de hier besproken velden psychologie, biologie, medische wetenschappen en literatuurwetenschappen) houden zich bezig met deze vraag, maar zijn slechts in staat gebleken oorzaken van enkele kenmerken van een BDE te verklaren. Om een indruk te geven van BDE-verklaringsmodellen die dominant zijn in de wetenschap volgt hieronder een beschrijving van deze modellen en de conclusies die ze hebben opgeleverd.

2.2 Verklaringsmodellen voor bijna-doodervaringen

Wetenschappers proberen een BDE te begrijpen door het verschijnsel te integreren in bestaande verklaringsmodellen. Het gaat om het narratieve model, het psychologische model, het neurobiologische model en het cognitieve model.¹⁸

¹⁷ Gugerell & Schneeweiss, “On Defining Near-Death Experience, 119.

¹⁸ Hoewel er meer dan het aantal genoemde modellen bestaan om een BDE te verklaren, heb ik mij uit praktische overwegingen beperkt tot deze vier modellen.

Figuur 1: dominante verklaringmodellen vanuit de narratologie, de psychologie, de neurobiologie en de cognitieve wetenschappen voor het voorkomen van het verschijnsel BDE.

2.2.1 Model 1: narratief model

BDE-getuigenissen zijn in alle gevallen vertellingen van ervaringen die achteraf geverbaliseerd of opgeschreven worden door een individu. Ervaringen die mensen opdoen worden actief omgezet in coherente en consistente narratieven die ervoor zorgen dat mensen ze als betekenisvol en begrijpelijk zien. Om deze reden worden getuigenissen onderzocht door gebruik te maken van de narratologie, de wetenschap die zich bezighoudt met de vormen en functies van verhalen.¹⁹ Een persoonlijk verhaal – waar een BDE-getuigenis onder valt - kenmerkt zich volgens Paul Ricoeur door een plot. Een plot is de onderliggende structuur of het geraamte waaraan een verhaal verteld wordt. In een plot gaat het dus om de samenhang van gebeurtenissen. David Carr voegt hieraan toe dat een menselijk leven in feite gestructureerd en ervaren wordt in de vorm van verhalen met een plot. Door het narratologische onderzoek te richten op deze plots in BDE-getuigenissen, kunnen (in)consistenties in kaart worden gebracht. Zijn er vooral overeenkomsten tussen BDE-getuigenissen wereldwijd of zijn er (ook) verschillen tussen de verklaringen?

Een voorbeeld van onderzoek waarbij er gekeken is naar de structuur van narratieven en wat dit mogelijk zegt over de constructie van ervaringen is het onderzoek van psycholoog Lewis Ray Rambo. Zijn onderzoek naar bekeringsverhalen heeft onder meer uitgewezen dat er overeenkomsten zijn tussen het bekeringsnarratief en BDE-narratieven. Bekeringsverhalen worden geconstrueerd aan de hand van biografische hervormingen in het licht van nieuwe ervaringen in dat resulteert in het herscheppen van diens verleden door selectie, arrangeren en modificatie van iemands levenservaring

¹⁹ Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney red., *Het Leven van Teksten: Een Inleiding tot de Literatuurwetenschap* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008): 159.

om aan te sluiten bij het discours van de groep waartoe men wil behoren.²⁰ Ander onderzoek van psycholoog Susan Beckford naar de veronderstelde privé-ontmoeting van een Jehova-bekeerling met God wijst uit dat het om een privé-ervaring kan gaan, maar ook om een publieke creatie die door en door gevormd en hervormd is door de collectieve context waarin deze ontmoeting is ontvangen, geconstrueerd en uiteindelijk gearticuleerd is.²¹ Beide voorbeelden illustreren dat de grondslag voor de homogeniteit van BDE-kenmerken (zie het eerder genoemde model van Moody) mogelijk ligt in de werking van narratologische processen. Hierbij moet vooral gedacht worden aan de actieve constructie van een plot en de daaruit ontstane verhaalstructuur. Fox concludeert het volgende over narratologisch onderzoek naar BDE-getuigenissen:

For now, however, we may simply note that a cumulative case for asserting that the composition of contemporary NDEs testimonies may pass through various stages and contexts of composition *en route* [cursivering aangehouden, CvR] to completion, together with the recognition that this may in numerous ways affect their recall and narration of what ‘really’ happened to them during their near-death crisis events, is further strengthened by applying insights from different fields of investigation (such as Rambo in the area of conversion) [opmerking tussen haakjes aangehouden, CvR] to the somewhat less explored area of near-death studies.²²

Hier wordt gesuggereerd dat BDE-getuigenissen niet per definitie een weerslag van ervaringen zijn, maar dat de uiteindelijke getuigenis – voordat de ervaring (meestal pas jaren later) wordt toevertrouwd aan papier of mondeling wordt gedeeld – een reeks modificaties ondergaan heeft die passend zijn bij de context waarin de ervaring gedeeld wordt.

2.2.2 Model 2: psychologisch model

Binnen een psychologisch model wordt gekeken naar mogelijke verklaringen voor BDE's vanuit ofwel de psychologische kenmerken van een individu, ofwel vanuit de werking van psychologische mechanismen van een individu. Musek bespreekt in zijn essay²³ twee typen psychologische modellen waarbinnen BDE's geduid kunnen worden: descriptieve en causale modellen. Daar waar het eerste type model zich richt op de fenomenologische inhoud van BDE-getuigenissen, richten causale

²⁰ Fox, *Religion*, 200.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*202.

²³ Janek Musek, “Psychological Theories of NDE (Near Death Experiences),” Conferentie-essay n.a.v. Mind-Body Studies: Proceedings of 6th International Conference on Cognitive Science, Ljubljana (2003):

https://www.researchgate.net/publication/283462917_Psychological_theories_of_NDE_Near_Death_Experience_S.

modellen zich op psychologische mechanismen die ten grondslag zouden liggen aan het ontstaan van een BDE. Descriptieve modellen handelen over de gestructureerde en gefaseerde episodische patronen die consistent genoemd worden door BDE'ers. Dit betekent echter niet dat alle in kaart gebrachte patronen zich voordoen bij een individu. Dit type onderzoek heeft onder meer geleid tot de koppeling met een term uit de psychologie, namelijk het script en hierin wordt deels de verklaring voor deze episodische patronen gezocht.²⁴ Aan de andere kant is er causaal of verklarend onderzoek naar BDE's. Hieronder valt onder andere perceptueel onderzoek (illusies en hallucinaties) of onderzoek naar processen als depersonalisatie en traumaverwerking, of onderzoek naar persoonlijkheidskenmerken die van invloed zouden zijn op het voorkomen van BDE's bij bepaalde personen. In het artikel van Martial et al.²⁵ wordt de stellingname van de Amerikaanse psycholoog Susan More genoemd, waarin zij de theorie voorstelt dat BDE's zowel fysiologisch als psychologisch verklaard kunnen worden.

Blackmore zegt dat:

[...] the core NDE is biologically determined, but the interpretation and details of the NDE can be influenced by the experiencer's top-down cognitive processes. These include previous and/or general knowledge, beliefs, and expectations about the world. The emergence of NDE components in memory could, therefore, be related to these processes, leading to a modification of the model of reality experienced by the individuals.²⁶

Volgens Blackmore volstaat het gebruik van een enkelvoudig causaal model niet om een BDE te begrijpen, hoe het ontstaat en wat het betekent. Zij duidt een BDE allereerst vanuit een biologische invalshoek door de BDE 'biologisch gedetermineerd' te noemen. Het ontstaat vanuit een biologische factor of factoren. Maar om antwoorden te krijgen op de betekenis van een BDE - de interpretatie en de details van iemands BDE - moet gekeken worden naar de werking van cognitieve processen. Hieronder worden ook iemands algemene kennis, overtuigingen en verwachtingen van het leven gerekend. Met andere woorden: Blackmore verdedigt de opvatting dat ook de psyche van een individu een rol kan spelen bij de interpretatie van een - volgens haar - biologisch verschijnsel als de BDE.

Greyson²⁷ gaat in zijn artikel in op reductionistische psychologische verklaringmodellen voor BDE's. Greyson gaat hierin verder dan Musek, die slechts de psychologische verklaringmodellen noemt. Greyson noemt niet alleen de modellen, maar ontkracht ze tegelijkertijd. Zo bespreekt hij

²⁴ Philip Zimbardo et al. omschrijven een script als volgt: een script is een cluster van informatie over een reeks van gebeurtenissen en handelingen die iemand verwacht in een specifieke situatie. Philip Zimbardo, Robert L. Johnson & Vivian McCann, *Psychologie: Een Inleiding* (Amsterdam: Pearson Benelux B.V., 2017).

²⁵ Charlotte Martial, Vanessa Charland-Verville, Hedwige Dehon & Steven Laureys, "False Memory Susceptibility in Coma Survivors With and Without a Near-Death Experience," *Psychological Research* 82 (2017): 1.

²⁶ Susan Blackmore, *Dying to Live: Near-Death Experiences* (Amherst, New York: Prometheus Books, 1993).

²⁷ Bruce Greyson, "Western Scientific Approaches to Near-Death Experiences," *Humanities* 4 (2015), 775-796.

onder meer het verwachtingsmodel, het geboortehinneringsmodel, depersonalisatie, dissociatie, posttraumatisch stressyndroom en autoscopy. Hieronder zal ik kort toelichten wat deze modellen inhouden en waarom ze volgens Greyson tekortschieten in het verklaren van BDE's.

Greyson begint met het bespreken van het verwachtingsmodel.²⁸ Dit model gaat uit van de gedachte dat BDE's producten van de verbeelding zijn en dat deze verbeelding voortkomt uit iemands persoonlijke en culturele verwachtingen om zichzelf tegen de dreiging van de dood te beschermen. Maar, zo zegt Greyson, individuen rapporteren eerder ervaringen die conflicteren met hun religieuze en persoonlijke verwachtingen ten aanzien van de dood dan dat ze ermee in overeenstemming zijn. Om deze reden is dit model niet valide om BDE's mee te verklaren. Ook het geboortehinneringsmodel²⁹, waarbij een BDE geïnterpreteerd wordt als zijnde herinneringen aan de geboorte vanwege de gelijkenis met de tunnelervaring en het licht aan het einde van die tunnel, faalt als verklaringmodel. Pasgeborenen ontberen de visuele vermogens (met name de scherpte), de mentale alertheid en het breincoderingsvermogen om herinneringen aan de geboorte te kunnen registreren en deze te onthouden. De psychologische conditie depersonalisatie³⁰ (iemands gedachten en gevoelens lijken onwerkelijk en iemand heeft het gevoel zijn identiteit te verliezen) is vergeleken met BDE's. Zowel BDE's als depersonalisatie kunnen het gevoel van onthechting van het fysieke lichaam en een verstoring van tijdperceptie met zich meebrengen, maar beide staten zijn toch verschillend van elkaar. Depersonalisatie wordt ervaren als een droomachtige en onprettige staat van zijn, terwijl BDE's eerder ervaren worden als (hyper)realistisch en enorm prettig. Daarnaast ontbreekt het hoofdkenmerk van depersonalisatie bij een BDE, namelijk het gevoel de identiteit te verliezen. BDE's worden vaak in verband gebracht met dissociatie.³¹ Dissociatie betekent dat iemand een gevoel van onthechting ervaart met zijn directe omgeving, inclusief het eigen lichaam en de eigen emoties. Deze mentale staat treedt in werking bij een situatie waarin in grote mate angst of pijn wordt ervaren. Het is daarom niet vreemd dat onderzoekers een dissociatieve staat linken aan BDE's. Onderzoek naar iemands neiging te dissociëren is niet anders gebleken dan bij mensen zonder BDE, wat deze hypothese weinig overtuigend maakt. Daar komt bij dat een dissociatieve staat – los van het gevoel van onthechting van het eigen lichaam – geen enkele andere overeenkomst deelt met mensen die een BDE hebben gehad. De theorie van de BDE als uiting van een posttraumatische stressstoornis (PTSS)³² wordt ook besproken. De overeenkomst tussen BDE's en PTSS is dat ze beide getriggerd worden door een (fysiek) trauma. PTSS wordt gekenmerkt door het herbeleven van traumatische

²⁸ Greyson, "Western Scientific Approaches", 778.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

³² Greyson, "Western Scientific Approaches", 779.

gebeurtenis(sen) door terugkerende en onvrijwillig indringende pijnlijke herinneringen.³³ Mensen met PTSS proberen gedachten aan het trauma te vermijden of te verdringen, teneinde de fysieke en/of emotionele pijn niet te hoeven herbeleven. Mensen met een BDE rapporteren net als mensen met PTSS meer indringende herinneringen aan hun ervaring dan mensen die ook in een fysiek kritieke toestand verkeerden, maar die geen BDE hebben gehad. Ook ontbreekt bij mensen met een BDE de behoefte en de moeite om de herinneringen te vermijden of te blokkeren. Tot slot spreekt Greyson de theorie dat een BDE vergelijkbaar zou zijn met autoscopy tegen.³⁴ Autoscopy verwijst naar een visuele hallucinatie van iemands lichaam die geassocieerd wordt met verschillende soorten afwijkingen in de hersenen. Een BDE is niet gelijk te stellen aan autoscopy, omdat het perspectief van iemand met autoscopy een *binnen*perspectief -vanuit het lichaam van diegene - blijft. Iemand met autoscopy ziet een duplicaat van het eigen lichaam op een andere locatie, terwijl mensen met een BDE hun lichaam zien liggen vanuit een *buiten*perspectief. Van een zogeheten duplicaathallucinatie is ook geen sprake bij BDE'ers.

Hoewel BDE's op het eerste gezicht relatief eenvoudig gelieerd zouden kunnen worden aan bepaalde psychologische verschijnselen of -syndromen, blijkt uit bovenstaande dat geen van de geopperde theorieën sluitend is voor de verklaring van het voorkomen van BDE-kernelementen. In sommige gevallen is er geen enkel verband, zoals bij autoscopy, en in andere gevallen, zoals bij het verwachtingsmodel, laten de onderzoeksresultaten ofwel zien dat er weinig tot geen verschil is tussen mensen met een BDE en de controlegroepen of zijn de resultaten per onderzoek te wisselend om van een sluitende theorie te kunnen spreken.

Hieronder wordt het neurobiologische model besproken en de daaruit voortvloeiende hypothesen die dit model heeft opgeleverd in relatie tot mogelijke oorzaken van een BDE. Hier worden de meest voorkomende hypothesen besproken, namelijk de rol van neurotransmitters (het DTM-model) en de rol van de temporale kwab die mogelijk (mede)verantwoordelijk zijn voor de kenmerkende ervaringen tijdens een BDE.

2.2.3 Model 3: neurobiologische model

Binnen het neurobiologische model probeert men een BDE te verklaren vanuit onder andere het (dis)functioneren van bepaalde gebieden in de hersenen en vanuit de invloed van neurotransmitters op specifieke gebieden in de hersenen die zouden zorgen voor typische bijna-doodervaringsensaties. Onderzoekers zijn bijvoorbeeld op het spoor gekomen dat defecten in de werking van de temporale

³³ De omschrijving van PTSS is afkomstig van de website van de Hersenstichting.

<https://www.hersenstichting.nl/hersenaandoeningen/ptss/>. Geraadpleegd op 8 mei 2020.

³⁴ Greyson, "Western Scientific Approaches", 779.

kwab verantwoordelijk kunnen zijn voor het gevoel buiten het lichaam te treden. Wanneer iemand een beroerte krijgt of wanneer de temporale kwab elektrisch gestimuleerd wordt, kan dit ervaringen oproepen die overeenkomen met het gevoel dat BDE'ers zeggen te ervaren, de typische *out of body experience*. Toch, zegt Greyson, moet de verklaring voor BDE's niet in de verstoring van de temporale kwab gezocht worden. Hij schrijft:

However, stimulation of the temporal lobe induces false sensations of bizarre distortions of the body, such as legs changing size or shape, which do not occur in NDEs.³⁵

Cognitief neurowetenschapper Dean Mobbs en psycholoog Caroline Watt zijn kritisch over de uitspraak van Greyson. Zij zijn ervan overtuigd dat een BDE niet alleen psychologisch geduid kan worden, maar dat een BDE verklaard kan worden vanuit neurobiologische processen. Opvallend is dat zij verklaringen menen te vinden voor *alle* kenmerken van een BDE in de neurobiologische en psychologische verklaringsmodellen. Zo zeggen zij:

Near death experiences are the manifestation of normal brain function gone awry, during a traumatic, and sometimes harmless, event. [...] Taken together, the scientific evidence suggests that all aspects of the near-death experience have a neurophysiological or psychological basis: the vivid pleasure frequently experienced in near-death experiences may be the result of fear-elicited opioid release, while the life review and REM components of the near-death experience could be attributed to the action of the locus coeruleus- noradrenaline system. Out-of-body experiences and feelings of disconnection with the physical body could arise because of a breakdown in multisensory processes, and the bright lights and tunneling could be the result of a peripheral to fovea [het punt recht achter de ooglenzen, CvR] breakdown of the visual system through oxygen deprivation. A priori expectations, where the individual makes sense of the situation by believing they will experience the archetypal near-death experience package, may also play a crucial role.³⁶

Greyson reageert op zijn beurt weer het artikel van Mobbs & Watt waar bovenstaande citaten uit zijn opgenomen. Systematisch worden alle bevindingen van Mobbs & Watt ontkracht met resultaten uit eigen en andere onderzoeken.³⁷ Mobbs' reactie op de kritiek van Greyson et al. poogt opheldering te geven over de doelstellingen van de auteurs: geen uitputtende literatuurstudie bieden, maar het onderzoeken van de hoofdkenmerken van een BDE en het aanvoeren van bewijs dat het brein

³⁵ Greyson, *Western Scientific Approaches*, 780.

³⁶ Dean Mobbs & Caroline Watt, "There is Nothing Paranormal About Near-Death Experiences: How Neuroscience Can Explain Seeing Bright Lights, Meeting the Dead, or Being Convinced You Are One of Them," *Trends in Cognitive Sciences* 15, nr. 10 (2011): 447, 449.

³⁷ Bruce Greyson, Janice Miner Holden & Pim van Lommel, "'There is nothing paranormal about near-death experiences' revisited: comment on Mobbs and Watt," *Trends in Cognitive Sciences* 16, nr. 9 (2012): 445.

vergelijkbare ervaringen [behorend bij een BDE, CvR] kan opwekken die onder meer gecontroleerde en minder psychologisch ontwrichtende omstandigheden geobserveerd kunnen worden.

Het uitlichten van deze publieke correspondentie over elkaars onderzoek naar mogelijke oorzaken van BDE's laat onder meer zien dat bestaand onderzoek nog geen definitieve antwoorden heeft opgeleverd, maar dat collega-wetenschappers er alles aan gelegen is onderzoek naar BDE's methodisch zuiver te houden. Dit is een belangrijke constatering in het licht van de relatieve ongrijpbaarheid van een BDE, aangezien deze ervaring zich spontaan voordoet bij individuen en zich slechts in zeer beperkte mate laat sturen onder laboratoriumomstandigheden. Zoals Parnia terecht opmerkt over de kwaliteit - en daarmee samenhangend de bewijskracht - van huidige verklaringsmodellen:

Although some consider these theories to represent a sufficient causative scientific model to explain NDE's, there are significant scientific and methodological factors that limit this assumption.³⁸

Zoals hierboven aangestipt, komen vanuit het neurobiologische verklaringsmodel ook hypothesen naar voren over de rol van neurotransmitters bij het ontstaan van BDE-sensaties. Verreweg het meest onderzocht zijn de neurotransmitters DTM (een serotonine-achtige transmitter) en ketamine. Hieronder ga ik dieper in op de relatie tussen neurotransmitters en het ontstaan van de typische BDE-kenmerken.

2.2.3 (A) De rol van neurotransmitter DTM bij het ontstaan van BDE-sensaties

Het neurobiologische model dat hier aangestipt wordt, is het zogenaamde DMT-model. DMT staat voor dimethyltryptamine, een chemische verbinding met een moleculaire structuur verwant aan de neurotransmitter serotonine. Tijdens het bestuderen van de fenomenologie van een BDE, ontdekten Timmermann en collega's grote overeenkomsten tussen de ervaringen van mensen met een BDE en de ervaringen van mensen die het psychedelicum DTM hebben gebruikt. Zo schrijven zij het volgende over deze gevonden overeenkomsten:

Commonly described features of the DMT experience include a feeling of transcending one's body and entering into an alternative 'realm', an acoustic perception of a high pitched 'whining/whirring' sound during the onset of the experience, perceiving and communicating with 'presences' or 'entities', plus reflections on death, dying and the after-life. Furthermore, the reported vividness of both subjective

³⁸ Sam Parnia, "Understanding the Cognitive Experience of Death and Near-Death Experience," *QJM: An International Journal of Medicine* 110, nr. 2 (2017): 67.

experiences have led to NDE experiencers and DMT users describing the states they enter as ‘realer than real’.³⁹

Het onderzoek dat Timmermann et al. hebben uitgevoerd, bestaat uit het vergelijken van ervaringen van mensen die een DMT-BDE hebben gehad (lees: een door DMT opgewekte reeks ervaringen die gelijkenissen vertonen met een ‘klassieke’ BDE) en die een ‘echte’ BDE (lees: een niet-kunstmatig geïnduceerde BDE) hebben gehad. Daarnaast zijn de volgende kenmerken van de proefpersonen onderzocht teneinde eventuele correlaties te vinden tussen deze kenmerken en de mate waarin de BDE-kenmerken gerapporteerd worden bij zowel de DMT-BDE als de echte BDE:

- *Personality trait absorption*: een score op deze test geeft aan in welke mate een individu geneigd is tot diepe onderdompeling in sensorische of mystieke ervaringen. Met andere woorden: de neiging om veranderde staten van bewustzijn te ervaren. De hoogte van de absorptiescore indiceert de openheid van een individu voor ervaringen, de vatbaarheid voor hypnose, de sterkte van de verbeelding en de waarschijnlijkheid tot dissociatie.⁴⁰
- *Delusional thinking*: de score op deze test (gebaseerd op zelfrapportage) geeft aan of een individu lijdt aan waanideeën en/of psychotisch is of hier aanleg voor heeft.
- *Age*: de leeftijd van een individu correleert negatief met het voorkomen van een BDE, zo blijkt uit eerder onderzoek van uit 1984 en 2003.⁴¹ In dit onderzoek is dit kenmerk van proefpersonen opgenomen om deze bevinding nogmaals te testen.

Over de resultaten die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen, zeggen Timmermann en collega's het volgende:

Results revealed an intriguingly strong overlap between specific and broad features of these states, with DMT participants scoring high on a standard measure of NDEs and in a comparable way to people reporting bonafide NDEs, with only subtle differences that might relate more to obvious contextual differences than anything to do with the specific inducers themselves. Indeed, these present results suggest that certain contextual factors (e.g., delusional thinking and personality trait absorption) can significantly mediate both the intensity and quality of the DMT-induced NDE-like experiences,

³⁹ Christopher Timmermann et al., “DMT Models the Near-Death Experience,” *Frontiers in Consciousness Research* 9, nr. 1424 (2018): 2.

⁴⁰ Uitleg van dit begrip is gevonden in het volgende artikel: Michael Witthöft, Fred Rist & Jozef Bailer, “Evidence For a Specific Link Between the Personality Trait of Absorption and Idiopathic Environmental Intolerance,” *Journal of Toxicology and Environmental Health, Part A*, (2008). Nr. 71 (11-12): 795-802.

⁴¹ Timmermann et al, “DMT Models,” 3.

advancing the notion that – as with the psychedelic experience more broadly – the intensity and content of NDEs are context-dependent.⁴²

De bevindingen van Timmermann et al. lijken te duiden op een grote rol van de neurotransmitter DMT bij het ontstaan van BDE-sensaties. Toch moet worden gewaakt voor het trekken van conclusies uit dit onderzoek, zoals de auteurs ook zelf opmerken. De geobserveerde verschillen tussen DMT-BDE's en niet door experimenten opgewekte BDE's worden mede toegeschreven aan de overige variabelen die zijn meegewogen in het besproken onderzoek, te weten: de *personality trait absorption* en de mate van geneigd zijn tot het hebben van waanideeën. Deze variabelen hebben misschien evenveel invloed op de intensiteit van de DMT-BDE als de inname van DMT zelf. Het genoemde onderzoek toont aan dat DMT invloed heeft op hersengebieden die zorgen voor typische BDE-sensaties, maar het is niet gezegd dat DMT exclusief verantwoordelijk is voor het ontstaan van deze ervaring.

Hieronder zal ik ingaan op een andere neurotransmitter die in direct verband gebracht wordt met het ervaren van BDE-gewaarwordingen, namelijk ketamine.

2.2.3 (B) De rol van neurotransmitter ketamine bij het ontstaan van BDE-sensaties

Ketamine is een chemische verbinding die werkt als antagonist op de neurotransmitter glutamate (beter bekend als de NMDA-receptor). Deze NMDA-receptor is onder andere verantwoordelijk voor de activatie van communicatie tussen verschillende hersengebieden die een rol spelen bij stemming, leren en het geheugen. Ketamine remt de werking de NMDA-receptor, wat onder meer tot gevolg kan hebben dat de werking van het geheugen (het onthouden van gebeurtenissen en het ophalen van gegevens uit het geheugen) tijdelijk verminderd is, dat het berekenen van een simpel sommetje veel moeite kost (het leervermogen is tijdens aangetast) en dat het een positieve of negatieve invloed heeft op de stemming van een individu.⁴³ Jansen heeft verschillende onderzoeken uitgevoerd naar de werking van ketamine op de NDMA-receptor. Hij stelt het volgende over de relatie tussen deze twee elementen:

The near-death experience (NDE) is an altered state of being which can be accessed in various ways, including through ketamine use, which can produce every feature of an NDE.⁴⁴

⁴² Timmermann et al, “DMT Models”, 10.

⁴³ Franske Huisman, “Je hebt een lesje neurotransmitters nodig voor je de werking van drugs kunt begrijpen, dus bij deze.” 11 december 2017. Geraadpleegd op 23 mei 2020 via <http://www.staywoke.nl/hebt-lesje-neurotransmitters-nodig-werking-drugs-kunt-begrijpen-dus/>.

⁴⁴ Karl L.R. Jansen, “A Review of the Nonmedical Use of Ketamine: Use, Users and Consequences,” *Journal of Psychoactive Drugs* 32, nr. 4 (2000): 423.

Net als Mobbs & Watt is Jansen ervan overtuigd dat BDE's wetenschappelijk verklaard kunnen worden. In dit geval gaat het om een specifiek neurobiochemisch proces waar ketamine bij betrokken is. Ketamine, zo wijst zijn onderzoek uit, kan ieder kenmerk van een BDE produceren.

Ook Orazza & Schifano hebben de effecten van recreatief ketaminegebruik onderzocht in relatie tot het ontstaan van BDE-sensaties. De effecten van ketamine-inname lijken overeen te komen met wat men ervaart tijdens een BDE:

Ketamine psychotropic effects range from confusional states, vivid dreams, hallucinations, flashbacks, referential thinking, dissociation, and depersonalization to psychotic experiences.⁴⁵

Hoewel ketamine-inname geassocieerd kan worden met het ontstaan van BDE-sensaties, melden de auteurs dat medische en niet-medische omstandigheden eerder verbonden kunnen worden aan de verschijning van BDE-sensaties:

At subanaesthetic doses, ketamine intake has been anecdotally described to be associated with effects somewhat similar to those reported during a near-death experience (NDE). Conversely, a vast range of clinical and nonclinical events are thought to be more typically associated with NDE occurrence, including: cardiac arrest, hypovolemic/septic/anaphylactic shock, intracerebral haemorrhage, cerebral infarction, near-drowning or asphyxia, apnoea, electrostimulation of the temporal lobe and prolonged isolation/sensory deprivation.⁴⁶

Wat beide uitgelichte onderzoeken bevestigen, is dat ketamine BDE-sensaties kan opwekken. Toch zijn de auteurs van deze onderzoeken voorzichtig met het trekken van generaliseerbare conclusies over de relatie tussen ketamine als oorzaak voor het ontstaan van BDE-sensaties.

2.2.4 Model 4: cognitief model

De cognitieve wetenschap is in feite een interdisciplinaire wetenschap die zich bezighoudt met het ontwikkelen van theorieën op het gebied van psychologie, neurowetenschappen, informatica, filosofie en linguïstiek. *In concreto* betekent dit dat modellen die door dit onderzoeksveld worden ontwikkeld, ingezet worden om onder meer het (dis)functioneren van het geheugen, de waarneming, het bewustzijn, de motoriek en informatieverwerking in kaart te brengen.

BDE's dragen duidelijk cognitieve elementen in zich. Alleen al het gegeven dat mensen

⁴⁵ Ornella Corazza & Fabrizio Schifano, "Ketamine Use: A Prospective Study on the Emergence of Near-Death States Among a Group of 50 Ketamine Recreational Users," *Substance Use & Misuse* 45 (2010): 917.

⁴⁶ *Ibid.*

zeggen een hyperbewustzijn te hebben tijdens een periode waarin iemand klinisch hersendood is, roept fundamentele vragen op over de werking van het bewustzijn. Ook de werking van het geheugen speelt een grote rol bij mensen met een BDE: het merendeel van mensen die hun BDE delen, doen dit jaren na dato. Een legitieme vraag dient zich aan: is het geheugen –zeker na een lange tijd- betrouwbaar? Zijn er verschillen in de werking van het geheugen van mensen met een BDE ten opzichte van mensen zonder BDE? Verwerken mensen met een BDE ervaringen op een andere manier dan mensen die geen BDE hebben gehad? Maar de meest indringende vraag waar onder andere de cognitieve wetenschappen zich mee bezighouden is de vraag over het bewustzijn zelf. Houdt het bewustzijn op zodra iemand klinisch doodverklaard is? Is het mogelijk dat het bewustzijn “los” van het lichaam kan bestaan? Met andere woorden: wat is de aard van het bewustzijn? Martial et al. zeggen hierover het volgende:

No matter what the hypotheses regarding these experiences, all scientists agree that it is a controversial topic and the debate is far from over. Because this raises numerous important neuroscience and philosophical questions, the study of NDEs holds great promise to ultimately better understand consciousness itself.^{47 48}

Binnen de cognitieve wetenschappen is onderzoek gedaan naar de volgende vraag: welke rol speelt het (dis)functioneren van het geheugen bij mensen met een BDE en wat zegt dit over hun gerapporteerde ervaringen? Deze vraag is relevant, omdat BDE'ers hun ervaringen vaak na aanzienlijke tijd delen met anderen en het een gegeven is dat herinneringen vervagen, (on)bewust gemodificeerd worden en daardoor de kans op ‘aangepaste’ herinneringen groot is.⁴⁹

Martial et al. hebben de cognitieve verwerkingsstijlen onderzocht van BDE'ers in vergelijking met die van non-BDE'ers. Zij hebben gekeken naar twee variabelen: de geneigdheid tot het produceren van valse herinneringen en de associatie met deze herinneringen. Onder cognitieve verwerkingsstijlen vallen onder andere *reality monitoring* en de reconstructie van herinneringen.⁵⁰ Het blijkt dat zowel BDE'ers als mensen zonder BDE gelijk scoren op het produceren van valse herinneringen, maar dat BDE'ers meer geneigd waren deze valse herinneringen te associëren met een

⁴⁷ Charlotte Martial et al., “Near-Death Experience as a Probe to Explore (Disconnected) Consciousness,” *Trends in Cognitive Sciences* 24, nr. 3 (2020): 181.

⁴⁸ De vraag over de aard van het bewustzijn is een interessante vraag, maar valt buiten de grenzen van mijn onderzoeksveld en zal om deze reden verder buiten beschouwing blijven.

⁴⁹ Zie hiervoor ook onderzoek dat verricht is vanuit de narratieve verklaringsmodellen. Eerder is al gewezen op de overeenkomsten tussen de manieren waarop bekeringsverhalen tot stand komen en de veronderstelde (deels) actieve constructie van BDE-getuigenissen.

⁵⁰ Reality monitoring verwijst naar het cognitieve proces dat ervoor zorgt dat mensen onderscheid kunnen maken tussen echte en ingebeeelde gebeurtenissen. Marcia K. Johnson, “Reality Monitoring,” *APS: Association for Psychological Science*, oktober, 2012, <https://www.psychologicalscience.org/observer/reality-monitoring>.

intenser gevoel zich onderdelen te herinneren die feitelijk niet gepresenteerd werden tijdens het onderzoek. Dit onderzoek geeft een aanzet tot het begrijpen van het proces van geheugenformatie en de relatie tot kenmerken van BDE-getuigenissen en de realiteitsperceptie van deze ervaringen.

Hoewel niet gezegd is dat BDE-getuigenissen onwaar zijn, merken de auteurs wel het volgende op:

A cognitive explanation for NDE may be based on the fact that people experiencing them make erroneous use of their reality monitoring processes, and furthermore that NDEs might (at least in part) be considered as reconstructions based on experiencers' previous knowledge. This could be an explanation as to why NDE memories are then characterized by a sense of "phenomenological certainty" from NDErs' perspective and perceived as "more real than real".⁵¹

Volgens Martial et al. kan de verklaring voor BDE's gevonden worden in de werking van het door hen onderzochte *reality monitoring proces*: de mate waarin een individu in staat is onderscheid te maken tussen echte en ingebeeelde gebeurtenissen. Daarnaast stellen zij dat een BDE een reconstructie is van reeds aanwezige kennis over dit verschijnsel. Indien er wordt uitgegaan van de bevindingen en de gevolgtrekkingen van Martial et al., kan de reden voor het bestaan van BDE's verklaard worden vanuit de cognitie. Meer specifiek: zij zien de oorsprong van de gerapporteerde zekerheid van de BDE-herinneringen en de overtuiging dat deze ervaringen 'echter dan echt' zijn in de werking van de onderzochte geheugenmechanismen.

Nu de dominante BDE-verklaringsmodellen vanuit vier verschillende wetenschappelijke velden besproken zijn, bespreek ik hieronder enkele theologische begrippen.

2.3 Enkele theologische begrippen

Tijdens de interviews is een aantal theologische begrippen herhaaldelijk naar voren gekomen die door de respondenten in (direct) verband werden gebracht met het onderwerp BDE. Deze begrippen - en dan met name de invulling van en omgang met deze begrippen - zijn van belang voor de individuele interpretatie van een BDE. Enkel deze begrippen, want er zijn er meerdere genoemd, worden hieronder kort van toelichting voorzien. Het gaat om: de openbaringsleer, de zogenaamde streeptheologie, inclusieve theologie, exclusieve theologie en holistische theologie.

Openbaringsleer: de zelfonthulling van God aan de mens. De openbaringsleer kent twee vormen: de algemene (of natuurlijke) openbaring en de bijzondere (of bovennatuurlijke) openbaring. De eerste verwijst naar Gods aanwezigheid in de natuur (schepping) en de overtuiging dat de mens het

⁵¹ Martial, Charland-Verville, Dehon & Laureys, "False Memory," 1.

vermogen heeft Gods handelen in die schepping te (her)kennen. De tweede verwijst naar hoe God Zichzelf op een bovennatuurlijke manier kenbaar maakt. Bijzondere openbaring omvat fysieke verschijningen van God, dromen, visioenen, het geschreven Woord van God, en het belangrijkste — Jezus Christus.⁵²

Streeptheologie (of: cessationisme): de gedachte dat de bijzondere gaven van de Geest (wonderen, profetieën, visioenen, ziektegenezing door handoplegging, spreken in tongen, uitdrijven van boze geesten), beperkt zijn tot de tijd van de vroegchristelijke kerk. Na de apostolische tijd (rond de 2de eeuw na Christus) waren deze gaven ‘niet meer nodig’. Wonderen en dergelijke in het hier en nu worden dan ook niet serieus genomen door aanhangers van deze gedachte.⁵³

Inclusieve theologie:⁵⁴ iemand kan een BDE inpassen in diens Bijbellesing. Bijbelse wonderen, visioenen en profetieën zijn hier aanleiding voor, in sommige gevallen is bijvoorbeeld ook de passage waarin Paulus opgetrokken wordt tot in de derde hemel (2 Kor. 12:2) genoemd.

Exclusieve theologie: iemand kan een BDE niet inpassen in diens Bijbellesing. De Bijbel geeft geen aanwijzingen voor het bestaan van een BDE. Noch in letterlijke zin, noch in figuurlijke zin. Exclusieve theologie houdt hier in dat een BDE volledig losstaat van de Bijbel of van God.

Holistische theologie: iemand kan een BDE inpassen in diens Bijbellesing én in gebeurtenissen in de natuurlijke wereld. Een BDE is volgens deze theologie geen losstaand verschijnsel – waar de Bijbel aanwijzingen voor geeft - maar het kan ook een component in het leven van de mens zijn. Een voorbeeld hiervan is het zien van een BDE als een manifestatie van Gods Liefde tijdens drempelmomenten in het leven van de mens, zoals geboorte en sterven.

Om de context te geven waarbinnen mijn onderzoek zich heeft afgespeeld, volgt hieronder een kort hoofdstuk over de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), de organisatie waar alle geïnterviewde predikanten in georganiseerd zijn.

⁵² Deze informatie is ontleend aan de teksten op de volgende websites: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Openbaring_\(concept\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Openbaring_(concept)) en <https://www.gotquestions.org/Nederlands/algemene-bijzondere-openbaring.html>.

⁵³ Deze informatie is ontleend aan teksten via: <https://wapenveldonline.nl/artikel/848/evangelisch-en-gereformeerd-het-speelkwartier-is-voorbij/> en <https://nl.wikipedia.org/wiki/Cessationisme>.

⁵⁴ De drie genoemde vormen van theologie dienen expliciet te worden gelezen als: met betrekking tot bijna-doodervaringen.

Hoofdstuk 3: Protestantse Kerk in Nederland (hierna: PKN)

Dit onderzoek richt zich op de theologische interpretatie van PKN-predikanten. Een meer precieze omschrijving van deze doelgroep is: predikanten die voorgaan in kerken die zijn ondergebracht in de PKN. Om mogelijke verschillen in opvattingen en duidingen van BDE's van PKN-predikanten te kunnen begrijpen, is het onder meer van belang om kennis te hebben van het feit dat de PKN een koepelorganisatie is waar meerdere kerken in zijn ondergebracht. Deze kerken zijn van oorsprong de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK). Hoewel het geloof in Jezus Christus als de Heer en de Verlosser voor elk van deze kerken centraal staat, zijn er wel verschillen in tradities, opvattingen en overtuigingen over hoe deze belijdenis vorm dient te krijgen.

Het protestantisme ontstond tijdens de Reformatie in de 16de eeuw in Nederland, maar de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) zoals wij haar nu kennen bestaat nog niet heel lang. Op 1 mei 2004 vormden de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK) samen de PKN.⁵⁵ Na een proces van 40 jaar – ook wel het Samen op Weg-proces genoemd – en een scheiding van ongeveer 200 jaar, kwamen de drie verschillende kerken weer bij elkaar. Voordat ik verder op dit proces in zal gaan, zal ik kort bespreken waar deze kerken vandaan komen.

De achtergronden van de drie kerken

De Nederlandse Hervormde Kerk is ontstaan tijdens de Reformatie, met de opvattingen van Johannes Calvijn als richtlijn.⁵⁶ Rond 1600 werd het de officiële religie binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en hoewel de scheiding van kerk en staat in 1796 werd ingevoerd, werd de NHK sterk beïnvloed door koning Willem I, die hoofd van de kerk was.⁵⁷ Mede door deze staatsinvloed heerste er in de NHK onrust in de negentiende eeuw, op zowel bestuurlijk als religieus niveau.⁵⁸ Dit zorgde ervoor dat er in 1886 een kerkscheuring plaatsvond onder leiding van dr. Abraham

⁵⁵ “Over Ons,” Protestantse Kerk, geraadpleegd op 21 februari 2020, <https://www.protestantsekerk.nl/over-ons/>.

⁵⁶ “Over Ons,” *Geschiedenis – Van Reformatie tot Protestantse Kerk*, geraadpleegd op 21 februari 2020, <https://www.protestantsekerk.nl/over-ons/>.

⁵⁷ “Nederlands Hervormde Kerk,” Kerkzoeker, geraadpleegd op 21 februari 2020, <http://www.kerkzoeker.nl/nederlandshervormd.html>.

⁵⁸ M.H.Quack, “De Doleantie te Vianen,” *In het Land van Brederode: Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen* 11, nr. 1/2 (1986): 29.

Kuyper. Onder de naam Doleantie – wat klagen betekent – scheidden een aantal kerkgemeenten zich af van de NHK om zich te verenigen in de Gereformeerde Kerken in Nederland.⁵⁹

De Evangelisch-Lutherse Kerk is net als de NHK ontstaan tijdens de Reformatie, maar deze kerk volgt de opvattingen van Maarten Luther als richtsnoer.⁶⁰ In 1791 splitste deze kerk zich in een Duitse, orthodoxere lijn (Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk) en de Nederlandse Evangelisch-Lutherse Kerk, die was beïnvloed door het rationalisme.⁶¹

Samen-op-Weg

Ondanks de religieuze en bestuurlijke verschillen waar ik nu niet op in zal gaan, zijn deze drie kerken toch één kerk geworden. Na de Tweede Wereldoorlog brak er een periode van rust aan in de NHK en de GKN en zij kwamen in de jaren '50 bij elkaar om gevoelige onderwerpen te bespreken.⁶² Zij begonnen elkaar minder als concurrenten te zien en in 1961 kwamen 'de Achttien' – negen hervormde en negen gereformeerde predikanten – bij elkaar en verklaarden dat de gescheidenheid van de hervormde en gereformeerde kerken niet langer geduld kan worden.⁶³ Dit was het begin van het proces dat te boek staat als het Samen op Weg-proces.

2004: het geboortjaar van de PKN

In de jaren erna werd een aantal modellen ontworpen voor plaatselijke samenwerking, belijden, kerkorden en geldzaken en in 1986 – honderd jaar na de Doleantie – verklaren de NHK en GKN dat de kerken in staat van vereniging verkeren.⁶⁴ Vanaf dat jaar wordt ook de Evangelisch-Lutherse Kerk erbij betrokken.⁶⁵ Op 12 december 2003 besluiten de drie synodes tot de fusie van de drie kerken wat diezelfde avond werd gevierd in de Domkerk te Utrecht.⁶⁶ Op 1 mei 2004 trad de nieuwe kerkorde officieel in werking en werden de Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en Evangelisch-Lutherse Kerk de Protestantse Kerk in Nederland.⁶⁷

⁵⁹ "Afscheiding, Doleantie en Vereniging," Gereformeerde Kerken, geraadpleegd op 21 februari 2020, <https://gereformeerdekerken.info/afscheiding-doleantie-en-vereniging/>.

⁶⁰ Geschiedenis, "Over Ons."

⁶¹ "Evangelisch Lutherse Kerk," Kerkzoeker, geraadpleegd op 21 februari 2020, <http://www.kerkzoeker.nl/evangelischluthers.html>.

⁶² Geschiedenis, "Over Ons."

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ Geschiedenis, "Over Ons."

Eenheid in relatieve vrijheid

De 1.735.000 leden van de PKN zijn formeel verenigd in het geloof dat Jezus Christus de Heer en Verlosser van de wereld is.⁶⁸ De PKN erkent verschillende belijdenissen om elke christelijke traditie die onderdeel is van de PKN te representeren. Om de verschillende tradities hun eigen invulling aan de protestantse traditie te geven, is de PKN van onderaf georganiseerd. Dat betekent dat lokale gemeenten hun eigen beleid mogen bepalen binnen de regels van de kerkorde.⁶⁹ Twee keer per jaar komen 62 afgevaardigden een aantal dagen bij elkaar voor een generale synode (landelijke kerkvergadering).⁷⁰

Hoofdstuk 4: Methoden: (expert)interviews en Grounded Theory Methode (GTM)

In dit onderdeel wordt ingegaan op de volgende gebruikte onderzoeksmethoden: het afnemen van (expert)interviews en de Grounded Theory Methode, waarmee de onderzoeksdata zijn geanalyseerd en geïnterpreteerd.

4.1 Expertinterviews

Ter voorbereiding op de eigenlijke interviews met PKN-predikanten zijn er drie expertinterviews afgenomen. Expertinterviews zijn interviews met sleutelpersonen binnen een bepaald veld. Denk hierbij bijvoorbeeld aan leiders van een kerkelijke organisatie. Deze interviews zijn voornamelijk afgenomen om een introductie op het onderwerp te krijgen.⁷¹ Via deze drie interviews heb ik mij kunnen oriënteren op wat er globaal leeft onder twee academisch theologen en een predikant.

4.2 Het vinden van respondenten

De drie personen uit de expertinterviews hebben allen een groot en – een voor mijn onderzoek – relevant netwerk. De kans op potentiële respondenten in deze netwerken achtte ik daarom groot.

⁶⁸ Protestantse Kerk, “Over Ons.”

⁶⁹ “Structuur Protestantse Kerk,” Protestantse Kerk, geraadpleegd op 21 februari 2020, <https://www.protestantsekerk.nl/structuur/>.

⁷⁰ Protestantse kerk, “Structuur.”

⁷¹ Anna Davidson Bremborg. (2011). “Interviewing”. *The Routledge Handbook of Research. Methods in the Study of Religion*. New York: Routledge, 311.

Navraag binnen hun zakelijke- en privékringen leverde echter niets op. De volgende stap bestond uit het telefonisch benaderen van het Protestants Landelijk Dienstencentrum en de Bond van Nederlandse Predikanten (BNP). Om verschillende redenen gaven beide organisaties aan geen medewerking te willen verlenen aan mijn onderzoek. De derde stap was het aanvragen van een (tijdelijk) lidmaatschap van de Facebookgroep Predikanten & Pastores. Deze groep telt 1.400 predikanten en pastores uit de breedte van verschillende kerken en geloofsovertuigingen.⁷² Een eerste oproep op deze pagina leverde niets op, maar een tweede oproep wel. Hoewel er slechts een persoon reageerde, bleek zijn reactie voldoende te zijn om mijn datacollectie te kunnen starten en deze uiteindelijk te kunnen voltooien. De persoon die reageerde, was bereid tot een interview. Na ons gesprek heeft hij zich met succes ingespannen om mensen uit zijn netwerk te mobiliseren om mee te werken aan mijn onderzoek.

4.3 Grounded Theory Methode (GTM)

In dit onderzoek staat de methode *Grounded Theory* centraal. Dit is een algemene methode om een theorie te ontwikkelen die gebaseerd is op verzamelde en geanalyseerde data.⁷³ Over het algemeen kan gesteld worden dat een onderzoeker kan voortbouwen op bestaande theorieën omtrent zijn of haar onderzoeksonderwerp. Een psycholoog kan bijvoorbeeld onderzoek doen naar traumaverwerking bij ouderen en heeft daartoe een heel corpus aan theorievorming tot zijn of haar beschikking. De onderzoeker kan daarmee putten uit talloze theorieën die zijn voortgekomen uit eerder onderzoek naar trauma's en de verwerking ervan. Daarnaast is het mogelijk om bestaande theorieën aan te vullen, dan wel te ontcrachten, dan wel te bevestigen. In dit beschrijvende onderzoek is gekeken naar de theologische reflecties van PKN-predikanten op het thema bijna-doodervaring.

In het specifieke geval van mijn onderzoek is er niet zoiets als een theologisch of een religiewetenschappelijk theoretisch kader, omdat er nog niet eerder onderzoek gedaan is naar een verschijnsel als de BDE in relatie tot een theologische duiding ervan. Hoewel ik in hoofdstuk 2 een theoretische inbedding heb geschetst, is dit een theoretische inbedding die gezien moet worden als een algemene context van BDE-onderzoek vanuit andere disciplines en niet als een kader waar ik mijn onderzoek een-op-een aan kan verbinden of waar ik op voort kan bouwen. Dat betekent dat er een theorie uit de verzamelde data gedestilleerd moet worden. De methode Grounded Theory is een manier om dat wetenschappelijk verantwoord te doen.

⁷² Ten tijde van mijn zoektocht naar respondenten in 2018 telde deze pagina 1.400 leden. Inmiddels – 2020 - is het aantal leden gegroeid naar 1.926. Zie: <https://www.facebook.com/groups/predikantenenpastores/>.

⁷³ Anselm Strauss & Juliet Corbin, "Grounded Theory Methodology," in *Handbook of Qualitative Research*, (red.) Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (Thousand Oaks: Sage Publications, 1994), 273.

Het toepassen van de Grounded Theory Method begint met het coderen van de verzamelde interviewdata.⁷⁴ Vervolgens worden de resultaten hiervan geanalyseerd: er wordt gekeken naar overeenkomsten en verschillen tussen de data, wat leidt tot het naar boven komen van concepten en categorieën.⁷⁵ Memo's vormen hierin een belangrijk onderdeel. In memo's worden notities gemaakt over het opkomende, conceptuele en theoretische werk gedurende het proces en deze memo's vormen als het ware het fundament waar de theorie op wordt gebouwd.⁷⁶ Omdat Grounded Theory-onderzoeken niet de standaard academische opbouw van een onderzoek kunnen volgen en er sprake is van een grote hoeveelheid data, verschillende concepten en categorieën en een theorie die over het gehele onderzoek wordt ontwikkeld, kan de informatie die gegeven wordt overweldigend en lastig te volgen zijn.⁷⁷

Door de onderzoekenmerken van een verkennend onderzoek en de gehanteerde analysemethode *Grounded Theory* kunnen vragen worden gesteld over de objectiviteit en de representativiteit van de onderzoeksresultaten. Aan de andere kant zijn kritische vragen over de verkennende aard en de gebruikte methode relatief eenvoudig te pareren. Zo kan een verkennend onderzoek überhaupt niet representatief zijn en dit wordt dan ook zelden tot nooit beoogd door onderzoekers die dit type onderzoek uitvoeren. Meer dan kwantitatief onderzoek is de kwalitatieve variant onderhevig aan subjectiviteit. De onderzoeker interpreteert de data en interpretatie is in zichzelf een non-objectieve handeling. Ook de analysemethode *Grounded Theory* levert subjectieve resultaten op. De onderzoeker filtert, categoriseert en systematiseert naar eigen kunnen en inzicht de interviewdata om vervolgens te reflecteren op deze zelfgeselecteerde informatie-eenheden. De kracht van *Grounded Theory* bestaat dan ook niet uit het mogelijk maken van objectief gegeneerde data-analyses, maar uit een waarborg voor een methodisch tot stand gekomen data-analyse. Conclusies die op basis van deze analyses getrokken zijn, kunnen herleid worden tot een nauwkeurig uitgevoerd en wetenschappelijk beschreven onderzoeksproces. Hierdoor wordt potentiële willekeur aan de kant van onderzoeker zo klein mogelijk gehouden.

4.4 Verantwoording interviewmethode

Voor dit kwalitatieve onderzoek is gebruik gemaakt van het afnemen van semigestructureerde interviews. Er is gekozen voor kwalitatief onderzoek, omdat dit type onderzoek zich goed leent voor een diepgaand inhoudelijk onderzoek, waarin alle ruimte is voor respondenten om toelichting te geven

⁷⁴ Steven Engler, "Grounded Theory," in *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, (red.) Michael Stausberg & Steven Engler (Abingdon: Routledge, 2014), 257.

⁷⁵ Engler, "Grounded Theory," 257.

⁷⁶ Engler, "Grounded Theory," 259-260.

⁷⁷ Engler, "Grounded Theory," 261.

en context te bieden. Dit gegeven in combinatie met de veronderstelde gevoeligheid waarmee het onderwerp BDE omhuld wordt, zorgden ervoor dat het afnemen van interviews mij de meest logische en de meest effectieve optie leek. Er is gekozen voor semigestructureerde interviews, omdat de BDE een gevoelig onderwerp is, mogelijk zelfs een taboe.⁷⁸ Daar waar een gestructureerd interview kan neigen naar een ‘kruisverhoor’, waarbij er puntsgewijs allerlei vragen op de geïnterviewde worden afgevuurd, is er bij semigestructureerde interviews eerder sprake van een open gespreksvorm dat vaste onderdelen bevat. Hierdoor is er meer ruimte voor het opbouwen van een (tijdelijke) vertrouwensrelatie⁷⁹ tussen de interviewer en de geïnterviewde.

4.5 Procedure

Het initiële contact met potentiële respondenten vond plaats via e-mail. Hierin werd kort uitgelegd wie ik ben, hoe ik aan hun contactgegevens kwam en waar mijn onderzoek over gaat. Tevens is aangegeven hoelang een interview ongeveer duurt, dat de data geanonimiseerd worden en hoe er na afloop met de interviewdata omgegaan wordt. De respondenten konden zelf aangeven waar zij het interview wilden laten plaatsvinden. Dat betekent dat sommige gesprekken bij iemand thuis plaatsvonden en andere gesprekken op iemands werkplek.

Ieder interview bevatte de volgende onderdelen: een informeel gedeelte, waarin er wederzijds kennisgemaakt werd, de interviewprocedure werd toegelicht en eventuele vragen van de respondent hierover werden beantwoord, het eigenlijke interview en de afsluiting. Tijdens het informele gedeelte is toelichting gegeven op het soort interview dat ik voor ogen had: een gesprek met vaste onderdelen, namelijk de vragen die ik wilde stellen. De volgende vragen vormden de kern van de interviews:

1. *Hoe bent u bekend geraakt met het verschijnsel BDE?*
2. *Hoe interpreteert u een BDE vanuit uw theologische traditie?*
3. *Zou u zeggen dat een BDE een religieuze ervaring is?*
4. *Zou u zeggen dat een BDE een taboe is binnen de protestantse theologie?*

⁷⁸ Een indicatie voor het vermoeden dat BDE's een taboe-onderwerp zijn binnen de theologie zijn te vinden in het gegeven dat er nauwelijks theologische literatuur beschikbaar is over BDE's en de moeite die gepaard ging met het vinden van bereidwillige predikanten. In paragraaf 4.2 ‘Het vinden van respondenten’ is hier nader op ingegaan.

⁷⁹ Deze interviewvorm stelt de interviewer in staat tot het opbouwen van een vertrouwensrelatie. Hiermee bedoel ik dat de geïnterviewde mij ziet en dat hij/zij zich een beeld kan vormen van wie ik ben en wat voor persoon ik ben. Met andere woorden: de geïnterviewde heeft de mogelijkheid een inschatting te maken van de zorgvuldigheid waarmee ik met de gegeven informatie om zou gaan.

5. *Welke onderliggende motieven zouden ten grondslag kunnen liggen aan de verlegenheid vanuit de protestantse theologie naar BDE's toe?*⁸⁰

Ook is de globale structuur van het gesprek vooraf besproken: eerst een inleidend stuk waarin de predikant werd uitgenodigd iets over zichzelf te vertellen, daarna de diepte in over het onderzoeksonderwerp BDE en tot slot de afsluiting.

Het inleidende gedeelte diende twee doelen. Allereerst wilde ik dat de predikant zich op zijn gemak zou voelen door eerst over een 'veilig' onderwerp te praten, namelijk over zichzelf. Ten tweede gaf het mij als interviewer een beeld van wie ik voor me had en wat diens achtergrond is.

Het eigenlijke interview vond plaats nadat de predikant iets over zichzelf had verteld. Soms verliep die overgang heel natuurlijk en soms was het aan mij om aan te geven dat het gesprek nu echt over de inhoud moest gaan.

In de afsluitende fase is kort samengevat wat er is gezegd over BDE's en daarnaast is besproken wat de predikant kon verwachten van mij: het transcript van het interview met daarbij de vraag om eventuele misverstanden aan te geven, zodat ik dit kon verbeteren en uiteindelijk de link naar mijn onderzoek wanneer deze af zou zijn. Ook is de vraag gesteld of de respondent mij aan andere respondenten kon helpen.

Hoofdstuk 5: Resultaten data-analyse: het BDE-taboe en de vier ideaaltypen

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de resultaten van de data-analyse die antwoorden geven op de hoofdvraag: "Hoe interpreteren PKN-predikanten het verschijnsel bijna-doodervaring in theologische zin?" en de twee deelvragen: "Hoe komt de theologische duiding op BDE's van PKN-predikanten tot stand?" en "Is er een verschil in duiding van predikanten van de verschillende denominaties die onder de PKN vallen? Zo ja, wat zijn deze verschillen en hoe kunnen deze verklaard worden?". Maar eerst sta ik kort stil bij een nevenresultaat van mijn onderzoek, namelijk de reacties van de predikanten op twee vragen die onderdeel zijn van de interviewvragen (zie ook paragraaf 4.5 Procedure):

1. *Zou u zeggen dat een BDE een taboe is binnen de protestantse theologie?*

2. *Welke onderliggende motieven zouden ten grondslag kunnen liggen aan de verlegenheid vanuit de protestantse theologie naar BDE's toe?*

⁸⁰ Deze vraag is met opzet diplomatiek geformuleerd, omdat de rechtstreekse vraag 'Waarom is er geen visie vanuit de theologie over BDE's' een waardeoordeel in zich meedraagt en het de gesprekspartner in een defensieve rol kan duwen. Door de vraag op een neutralere manier te stellen, nodigt het iemand uit om na te denken over deze vraag en is de kans op een werkbaar antwoord groter.

Zoals eerder opgemerkt, is er volgens Mark Fox sprake van een ‘theologische stilte’ als het gaat om het onderwerp BDE. Mijn online literatuuronderzoek naar theologische bijdragen over BDE’s bevestigt deze constatering van Fox. Deze vragen vormden de afsluiting van het interview, omdat mijn onderzoek zich niet primair heeft gericht op het proberen te beantwoorden van de vraag waarom er geen theologische onderzoekstraditie bestaat. Toch was het stellen van deze vragen van belang, omdat bij mij het vermoeden bestond dat een BDE een taboe-onderwerp is voor predikanten. Dit vermoeden is ontstaan door de eerder geconstateerde ‘stilte’ vanuit de theologie (het ontbreken van een theologische onderzoekstraditie naar BDE’s) en de ‘stilte’ die ik tegenkwam tijdens mijn zoektocht naar respondenten. De reacties van de predikanten op deze vragen zouden inzicht kunnen geven in de theologische context waar het thema BDE zich in bevindt. Met andere woorden: als er inderdaad een taboe rust op het onderwerp BDE, wat of welke elementen liggen hier aan ten grondslag?

De meeste predikanten hebben bevestigd dat een BDE een taboe is binnen de theologie. Om met de woorden van een van de predikanten te spreken: “Er wordt gezaagd aan de stoelen van de theologie”. Deze opmerking zal ik nader toelichten. Wanneer deze bijna-doodervaring voor ‘waar’ wordt aangezien en de conclusies die betrokkenen eraan verbinden als legitiem worden gezien – dan kan dit verstrekkende gevolgen hebben voor iemands gevestigde denkkaders en diepste (theologische) overtuigingen. Als ieder mens, ongeacht welke religie of zelfs niet-religieus, toegang heeft tot het hiernamaals of ten minste een glimp op kan vangen van het hiernamaals, wat zegt dit dan over de fundamenten van religie? Sommige theologen geloven niet in een leven na dit leven, anderen zijn ervan overtuigd dat alleen de uitverkorenen in de hemel worden opgenomen en weer anderen geloven in een Alverzoening (iedereen komt in de hemel). Slechts een enkeling heeft de vraag of een BDE een taboe is voor ‘de theologie’ negatief beantwoord. Hij stelde dat de theologie ‘er niet de instrumenten voor heeft’ om een BDE te onderzoeken en dat is volgens hem de reden dat er vanuit de theologie weinig tot geen onderzoek naar BDE’s wordt gedaan. Hieronder volgen enkele citaten van predikanten op de vraag of een BDE een taboe is of niet:

Predikant Richard van Maanen zegt het volgende over de vraag of een BDE een taboe is:

Het is niet zo dat binnen de PKN mensen vanzelf nu met die ervaring kunnen komen. Het is nog steeds lastig om hiermee te komen. Het is nog steeds geen vanzelfsprekendheid dat mensen serieus worden genomen in deze ervaringen. [...] Het protestantisme is voor een deel argwanend geweest richting religieuze ervaringen.

Op de vraag waarom sommige dominees niets met een BDE te maken willen hebben, zegt predikant Richard van Maanen:

Angst om je te laten bevragen. Angst om uit je denkpatronen te worden gestoten. Ik weet het niet. Je wordt omvergeblazen. Het zijn onthutsende ervaringen. Het blaast je wereldbeeld omver. En dan denk ik ook dat mensen het bedreigend vinden of ze vinden dat het op grond van de Bijbel niet kan, he? Dat is lastig.

Predikant Sander Heerde verwoordt zijn gedachten over een mogelijk taboe rondom een BDE als volgt:

Nou, nee, dat kan ik me niet zo goed voorstellen, nee. Kijk: misschien zie je wel ... zit ook daar weer de angst van: kom ik inderdaad niet op het terrein van de psychologie, ofzo. Misschien wel bij de medische psychologie. Daar kom je natuurlijk ook wel bij in de buurt. Het is denk ik ook wel heel erg ingewikkeld. [...] Als er een huiver zit, dan is dat een theologische huiver, denk ik. 'Oké, prima als fenomeen, maar het zegt ons niet zoveel over God of de toekomst'. Denk ik. Nee, het [taboe, invoeging CvR] is niet het onderwerp dood, maar juist wel in die ervaring [in de BDE zit de theologische huiver, toevoeging CvR].

Predikant Giel Overzee is overtuigd van het bestaan van een BDE- taboe:

Ja! Absoluut, dat is het.

Uit de (op een na) bevestigende opmerkingen van de geïnterviewde predikanten over het mogelijke taboe van een BDE voor de theologie kan worden afgeleid waarom een onderzoekstraditie naar dit fenomeen tot op heden ontbreekt. Het onderwerp BDE blijkt om verschillende redenen (bestaande denkkaders worden bedreigd, de ervaring als een bron van kennis over God, het kan niet op basis van wat de Bijbel zegt) een theologisch taboe te zijn wat ervoor zorgt dat theologen zich niet snel over dit onderwerp zullen uitspreken binnen het wetenschappelijke domein. Hieronder ga ik in op de resultaten die antwoorden geven op de hoofd- en deelvragen van dit onderzoek.

De opvallendste concepten die zijn voortgekomen uit de data-analyse volgens de Grounded Theory Methode zijn naderhand geformuleerd naar analogie van socioloog Max Webers ideaaltypen.⁸¹ De volgende ideaaltypen zijn naar voren gekomen als het gaat om de theologische duiding van predikanten van een BDE:

- ✚ *Ideaaltipe 1: transcendentie versus immanentie;*
- ✚ *Ideaaltipe 2: Schriftgezag;*
- ✚ *Ideaaltipe 3: de invloed van de drie rollen van de predikant op theologische visievorming op BDE's;*
- ✚ *Ideaaltipe 4: inclusieve, exclusieve of holistische theologische visies op BDE's.*

In de hieronder volgende paragrafen wordt uitgelegd wat er onder deze vier ideaaltypen verstaan moet worden. Vervolgens zijn de citaten opgenomen die ten grondslag liggen aan achteraf geformuleerde ideaaltypen.

⁸¹ Weber heeft de term ideaaltipe geïntroduceerd tijdens vergelijkend onderzoek naar de vraag: 'Wat is religie?'. Zijn onderzoek richtte zich onder andere op de vraag wat de impact van religie is op menselijk gedrag. Ideaaltypen zijn analytische vergelijkingsmaatstaven die kunnen helpen bij het analyseren van de dynamieken van religies. Zo is het ideaaltipe 'priester' geen exacte omschrijving van de in de werkelijkheid bestaande priesters, maar de realiteit kan wel vergeleken worden met deze ideaaltypen. Zie: Michael Strausberg, "Comparison". In *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, New York: Routledge, 2011.

5.1 Ideaaltype 1: transcendentie versus immanentie.

Uit de interviews bleek dat de relatie tussen het godsbeeld (transcendent of immanent) en de opvatting die men heeft over manieren waarop de mens toegang heeft tot God een betekenisvolle rol speelt ten aanzien van de interpretatie van BDE's. Met andere woorden: kan een menselijke ervaring een bron van Godskennis zijn, kan de mens iets merken of zien van de andere wereld? Is er een andere toegang tot God dan door de Bijbel als Gods Woord? Zijn de wonderen uit de Bijbelse tijd nog altijd actueel of juist niet? Dit zijn allemaal vragen die nauw samenhangen met theologische stellingnames die op hun beurt van invloed zijn op hoe predikanten een BDE interpreteren. Hieronder volgt een selectie citaten van predikanten ten aanzien van het ideaaltype *transcendentie versus immanentie*.

Op de vraag hoe de mens toegang heeft tot God antwoordt dominee Jan Snoek (oorspronkelijk uit de Nederlands Hervormde Kerk) als volgt:

Er is ook een algemene openbaring van God. God komt niet alleen tot ons door het Woord, maar Hij komt ook bij mensen binnen door allerlei gebeurtenissen in het leven en dat kan voor die mensen een toeleidende weg zijn, dus zeg maar: het kan een stippelijntje zijn, het kan een vingerwijzing zijn, en als ze daar op ingaan, dan komen ze bij het Woord van God terecht.

Dominee Snoek noemt het woord 'stippelijntje', waarmee hij bedoelt dat er geen strikte scheiding is tussen de natuurlijke wereld en de bovennatuurlijke wereld. Sterker nog: voor hem kan een BDE een openbaring van God aan de mens zijn. Gods ingrijpen in deze wereld is daarmee reëel.

Een andere opvatting hierover komt van predikant Sander Heerde:

Wij moeten ons houvast of ons vertrouwen op God niet in ervaringen zoeken. [...] dat is niet de bron van onze kennis. Dat is niet de ervaring, maar de openbaring van wat God zegt. En hoe plaats ik dan zo'n BDE? Volgens mij is dat toch iets aan deze kant van de scheidslijn. [...] het Goddelijke terrein is voor ons niet toegankelijk. In de zin van: in ervaring, of in extases of sessies, waarin we dat kunnen bereiken. Dus in die zin denk ik ook een BDE, dat dat iets is wat hier in de hersenen is.

Predikant Heerde heeft het over een 'scheidlijn' als hij het heeft over de al dan niet bestaande grens tussen de natuurlijke en de bovennatuurlijke wereld. Voor hem vormen ervaringen geen bron van kennis van God en is het goddelijke terrein ontoegankelijk voor de mens. Geen stippelijntje, maar een scheidlijn.

Predikant Peter Mot beziet de relatie tussen het aardse en het transcendentie vanuit de mens: deze heeft toegang tot de andere wereld en dat is - volgens hem – iets wat volstrekt normaal is. Hij zegt het volgende:

[...] mensen kunnen - ook mensen zonder de BDE – in de geestelijke wereld kijken, soms. Die maken dingen mee, soms psychisch, onder invloed van, maar ook niet-psychisch. Mensen kunnen ook volledig bij zinnen zijn, zonder psychiatrie, visioenen en beelden hebben van iets wat in de hemel gebeurt. Of onderweg daarnaar. Vanuit mijn evangelische gedachtengoed is dat vrij normaal. Ik ben daar niet verbaasd over. En ik geloof dat – wat mensen vaak zeggen: ‘Aan het einde van de tunnel stond iemand – ja, voor mij is dat als predikant heel erg voor de hand liggend dat dat Jezus is, slash God.

Deze drie predikanten hebben allen een andere opvatting over het thema transcendentie. Dominee Snoek spreekt van een stippellijn tussen deze en de andere werkelijkheid. Dit betekent dat zijn godsbeeld niet transcendent, noch immanent is, maar er een beetje tussenin zit. De twee andere predikanten hebben een strikter beeld: voor predikant Heerde is God immanent en heeft de mens geen toegang tot God en de werkelijkheid waarin God verblijft, anders dan via de Bijbel. Predikant Mot is overtuigd van het tegenovergestelde: voor hem is God transcendent en heeft de mens toegang tot die andere werkelijkheid. Daarnaast is God in de zin van de Heilige Geest werkzaam in deze werkelijkheid.

5.2 Ideaaltype 2: Schriftgezag

Het blijkt dat de mate van autoriteit van de Bijbel (ook wel Schriftgezag genoemd) een cruciale rol speelt bij de duiding van het verschijnsel BDE. Voor sommige predikanten heeft de Bijbel absolute autoriteit en is de Bijbel letterlijk het Woord van God. Een uitspraak die op deze positie van toepassing is, is: ‘Eerst was er God, toen kwam de mens’. Deze verhouding tot de Bijbel heeft tot gevolg dat alle aspecten van het leven getoetst dienen te worden aan wat er in de Bijbel staat. De Bijbel vormt voor deze groep predikanten een normatief referentie- en interpretatiekader voor de werkelijkheid en dus ook voor een BDE. De volgende citaten illustreren deze theologische ziens- en omgangswijze met de Bijbel:

Predikant Sander Heerde (oorspronkelijk uit de Hervormde Kerk):

[...] Dat de Bijbel wel van tegenover komt en dat ook blijft en dat het ons wel aanspreekt. Ik ben niet zo van de school: ‘Dat zegt Paulus, maar ik kan een andere opvatting hebben’. Daarmee zeg ik helemaal niet dat het allemaal letterlijk is enzo, dat vind ik weer een heel andere discussie, maar het is wel de Bijbel die tot je spreekt en van tegenover komt en waartoe je je te verhouden hebt, laat ik het zo maar zeggen.

Predikant Fabian van Duinwegen (Evangelisch Werkverband):

Ik hou me vast aan wat ik in de Bijbel tegenkom. Ik vind dat heel doorslaggevend, ook als dat mijn eigen en onze moderne concepten wijzigt. Volgens mij is het juist de uitdaging om in ieder geval op het spoor te komen hoe dat in de Bijbel eigenlijk bedoeld is.

Aan de andere kant van het spectrum van het Schriftgezag bevinden zich predikanten die religie zien als een product van de menselijke geest. Een uitspraak die hierop aansluit is: ‘Eerst was er de mens, toen was er God’. Een gevolgtrekking hiervan is dat het Boek gezien wordt als een ‘geïnspireerd boek’ dat ‘door duizenden handen is gegaan’ en waarheden bevat die ‘niet noodzakelijkerwijs in steen gehouwen zijn’. Ter illustratie van deze mogelijke posities binnen dit spectrum volgen hieronder citaten van enkele predikanten.

Predikant Marianne de Vreede (protestantse gemeente):

Voor mij is de Bijbel niet een in steen gehouwen woord van God, rechtstreeks van boven, van de man met een baard die op een wolk zit.

De Vreede over haar godsbeeld:

Nou, ik heb jarenlang gehad dat ik het woord God niet echt meer nodig vond, omdat het zo misbruikt is en ook door zoveel mensen verkeerd verstaan wordt. Laten we het daarom gewoon ‘liefde’ noemen.

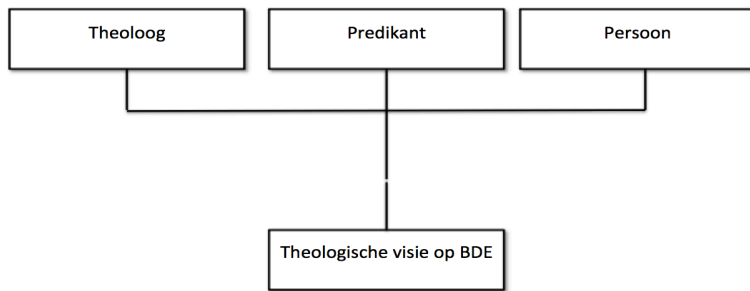
Predikant Peter Mot (Evangelisch Werkverband):

Dat ik bijvoorbeeld echt vind dat Jezus gestorven is, dat dat fysiek is gebeurd, dat Hij fysiek is opgestaan... En dat je dat moet geloven om bij God te mogen horen. Dat Jezus geen voorbeeld is, maar redder is.

Bovenstaand zijn verschillende opvattingen ten aanzien van de Schrift getoond. Voor de een is de Bijbel letterlijk heilig en heeft het absolute autoriteit en voor anderen is de Bijbel een belangrijk boek, maar heeft het niet een heilige status, noch dienen de Bijbelteksten normatief opgevat te worden.

5.3 Ideaaltype 3: de invloed van de drie rollen van de predikant op theologische visievorming op BDE's.

Zoals eerder besproken is een predikant niet alleen predikant, maar ook theoloog en zijn eigen persoon. Hoewel dit onderzoek zich richt op de theologische duiding van predikanten is al vroeg in het onderzoekstraject naar voren gekomen dat een theologische duiding niet op zichzelf staat. Met andere woorden: andere factoren – namelijk de rollen van de predikant in dit geval – interacteren met elkaar en beïnvloeden elkaar wederzijds. Een theologische duiding komt dus tot stand door deze interactie en wederzijdse beïnvloeding. Onderstaande afbeelding geeft dit schematisch weer:

Figuur 2: de drie rollen van een predikant die alle invloed hebben op de theologische duiding van een bijna-doodervaring. NB: de blokken met daarin de rollen van de predikant zijn in dit schema even groot afgebeeld. Dit is echter geen reflectie van de werkelijkheid. De blokken met de drie rollen zijn bedoeld om aan te geven dat deze rollen van invloed zijn op de theologische visie op een BDE en niet om het 'gewicht' per rol aan te duiden.

In slechts een geval bleek er sprake te zijn van het eenduidig samenvallen van de drie rollen van een predikant. Dit betekent dat de predikant vanuit zijn theologische rol een BDE kan duiden als iets wat zich 'aan deze zijde' afspeelt en niets te maken heeft met de andere, transcendente wereld. Juist als iemand de Bijbel als Gods Woord ziet en redeneert vanuit de opvatting dat 'alles aan de Bijbel getoetst dient te worden' (Sola Scriptura), kan het zijn dat de theologische positie en de eigen persoon grotendeels met elkaar in overeenstemming zijn. De visie op de invulling van het predikantschap (pastoranten begeleiden naar God) is dan ook een logisch gevolg van de inhoud van de andere twee rollen. Onderstaande citaten zijn afkomstig van de casus waarin dit samenvallen van de drie rollen duidelijk naar voren komt:

Predikant Sander Heerde:

Fragment 1:

Persoonlijk zou ik zeggen dat vrouwen een aanvulling kunnen zijn, maar dat is dan secundair aan wat er in de Bijbel staat. De Bijbel is gezaghebbend. Dat is vaak ook het argument dat ik gebruik bij catechisanten.

Fragment 2:

Ik ben dan als theoloog nogal kritisch, maar dat heeft ook met mijn theologische positie te maken dat ik, ehm, laten we zeggen, erg kritisch ben over onze ervaringen. Dus dat het allemaal mooi en goed ofzo is, maar, ehm...Wij moeten ons houvast of ons vertrouwen op God niet in ervaringen zoeken.

Fragment 3:

Ik geloof dat God op allerlei manieren kán werken, dus ik zou, als je het hebt over het pastoraat, dan zou ik dat proberen te verbinden met Bijbelteksten die daarover gaan, of eh, ja. Of over het beeld van Gods toekomst, daar in ieder geval het beeld heen te leiden.

Uit deze citaten van predikant Heerde komt naar voren dat de Bijbel gezaghebbend en leidend is voor het duiden en interpreteren van de werkelijkheid om ons heen. De bron van kennis van en over de werkelijkheid is de Bijbel en niet – zoals hij ook aangeeft – onze menselijke ervaringen.

Hieronder is de theologische duiding van predikant Heerde schematisch weergegeven. Ik spreek in dit geval van een exclusieve theologische visie op BDE's:

Figuur 3: schematische weergave van een exclusieve theologische visie op BDE's.

Het proces van theologische duiding van een BDE begint bij iemands theologische rol. Deze rol komt tot uiting in de theologische positie die iemand inneemt. Meer expliciet gezegd: de theologische positie hangt samen met de mate van Schriftgezag voor een predikant. In dit geval is er sprake van Sola Scriptura. Deze interpretatie van de Bijbel als norm en toetssteen voor de werkelijkheid heeft een-op-een gevolgen voor de manier waarop het predikantschap wordt ingevuld. In de context van het pastoraat – waarbij de situatie zich kan voordoen dat een pastorant vertelt over zijn of de BDE van iemand anders – wordt er geluisterd naar het verhaal, maar wordt de pastorant wel bewust (terug)geleid naar God door de BDE te verbinden aan passages uit de Bijbel. Hierbij moet worden opgemerkt dat het niet gaat om bijbelfragmenten die een BDE mogelijkwijs zouden kunnen ondersteunen, maar om bijbelfragmenten die te maken met vragen als: ‘Wat zegt de Bijbel over de hemel?’ of ‘Hoe openbaart God zich aan de mens?’.

Uit alle andere interviews blijkt dat er geen sprake van het compleet samenvallen van de drie rollen. Andere scenario's doen zich dus voor. Een predikant kan het verschijnsel persoonlijk heel boeiend vinden en het kan diens denken over het leven en de dood oprekken, cq. ruimer erover gaan nadenken dan hij voorheen deed, maar er als theoloog moeite mee hebben een BDE in te passen in diens theologie. Dit blijkt uit uitspraken dat zij een BDE ‘lastig te duiden vinden’, omdat zij redeneren

dat het om een bijna-doodervaring gaat. In deze redenatie kan deze ervaring niet dienen als mogelijk bewijs voor het bestaan van een hiernamaals. Hieruit volgt vaak de duiding dat een BDE niets te maken heeft met theologie, maar eerder met psychofysiologische factoren als mogelijke oorzaak van deze ervaring. Binnen het pastoraat vinden de meeste predikanten dat zij de ervaring ‘moeten laten staan’, met andere woorden: zij zullen deze ervaring noch bevragen, noch erover in discussie gaan met de pastorant, maar zij zullen uitsluitend een luisterend oor bieden. Zo zegt predikant en geestelijk verzorger Richard van Maanen het volgende:

Fragment 1:

Het is voor mij geen hard bewijs dat er een hiernamaals is. Alle mensen om wie het gaat, zijn weer teruggekomen in dit leven. Maar het is wel een aanwijzing vanuit een heel andere hoek van een mogelijke vorm van voortleven na dit leven. Die hele ‘dood-is-dood-stelling’ wordt hierdoor allemaal verder gerelativeerd en geproblematiseerd.

Fragment 2:

Ik persoonlijk laat mij door die Bijbel inspireren. Daarin verschil ik niet van mijn PKN-collega's. Wat ik meeneem uit het synodaal gereformeerde geloof is dat ik mij laat inspireren door de Bijbel. De Bijbel als overlevering van het verhaal van God met mensen is voor mij dus een van de inspiratiebronnen voor mijn leven.

Het is ook mogelijk dat een predikant een BDE vanuit zijn theologische traditie (Evangelisch Werkverband) ziet als iets wat ‘volstrekt normaal’ is en daarmee zegt dat een BDE een ervaring is die geen verbazing opwekt, maar eerder als iets ziet wat heel gewoon en reëel is. Tegelijkertijd kan een predikant vraagtekens plaatsen bij de waarde die er gehecht kan worden aan de verklaringen van mensen die een BDE hebben gehad. Een voorbeeld van dit scenario is terug te vinden in een uitspraak van predikant Peter Mot:

Ja, ik...Eigenlijk is het voor mij zo dat ik dat niet weet. Ik vind het lastige van de BDE dat het bijna doodervaring is. Dus dat ik niet weet of het parallel loopt met een echte doodervaring, want die kennen we niet. Die mensen hebben we nog nooit gesproken.

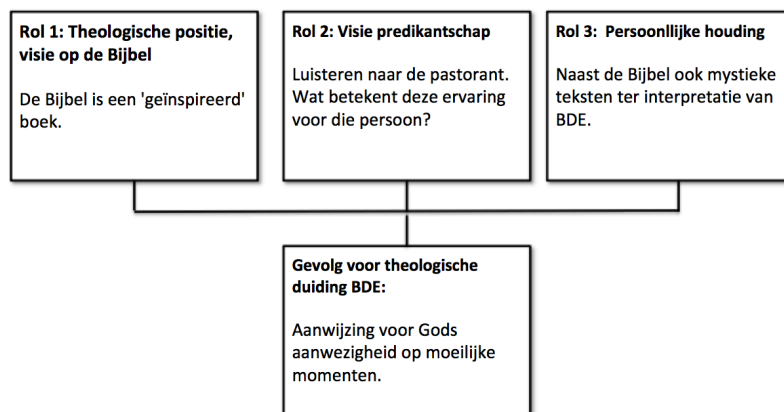
Voor predikant Mot is een BDE letterlijk een **bijna**-doodervaring, waardoor het lastig wordt conclusies te verbinden aan hetgeen mensen zeggen te hebben ervaren. Hier is een botsing waarneembaar tussen iemands theologische positie en iemands persoonlijke en theologische duiding. Er lijkt sprake te zijn van een zogenaamd tweesporenbeleid: enerzijds erkent Mot vanuit zijn geloofstraditie een BDE als iets wat alles behalve opzienbarend is, anderzijds heeft hij moeite met het theologisch duiden van deze ervaring, cq. om een BDE een-op-een te verbinden met de transcendente werkelijkheid.

5.4 Ideaaltipe 4: inclusieve, exclusieve of holistische theologische visies op BDE's

Tijdens het proces van het schrijven van memo's werd duidelijk dat hetgeen predikanten zeggen over BDE's analytisch geduid kan worden als - zoals ik dat noem – inclusieve, exclusieve of holistische theologische visies op BDE's. In deze sectie zal ik nader ingaan op deze begrippen en voorzie ik ze van citaten van predikanten per theologische visie.

5.4.1 Inclusieve theologische visie op BDE's

Ik spreek van een inclusieve theologische visie op BDE's (kortweg: inclusieve theologie) wanneer een predikant een BDE kan incorporeren in diens theologie. Dit is het geval wanneer een predikant een BDE bijvoorbeeld kan verbinden aan bepaalde bijbelpassages, een bepaalde vorm van openbaringsleer aanneemt, of wanneer iemands godsbeeld en de daarbij behorende opvattingen over Gods handelen in deze werkelijkheid ruimte bieden voor het zien van een BDE als ofwel iets wat bijbels kan zijn ofwel als een illustratie van Gods handelen of van diens aanwezigheid in deze wereld. Hieronder worden de schematische weergave van een inclusieve theologie getoond en daarna zijn enkele citaten opgenomen van drie predikanten met een inclusieve theologie:

Figuur 4: schematische weergave inclusieve theologische visie op bijna-doodervaringen.

Predikant De Vreede, predikant Overzee en dominee Snoek zijn voorbeelden van predikanten met een inclusieve theologische visie op BDE's. Zo zeggen zij onder andere het volgende:

Predikant Overzee:

Fragment 1:

Ik geloof in een goddelijke energie die ons allen doordeesemd. En daar past de gedachte van een BDE voor mij precies in. Ik vind dat ook troostrijk.

Fragment 2:

Ik geloof dat op het moment van sterven God jouw hand pakt en je thuisbrengt. [...] Qua beeld vind ik dat ook wel passen bij de BDE. Dat je ergens op een goede plek thuiskomt.

Fragment 3:

[...] Tenzij je verhalen uit de Bijbel die op een BDE lijken gaat uitbouwen. Ik denk dat die aanknopingspunten er wel zijn.

Fragment 4:

Ja, ja. For the record: het boek van Pim van Lommel. Ik was erg geraakt door die verhalen. Gevoelsmatig, in die geloofsbeleving, voel ik me erg thuis: uiteindelijk komen we allemaal in het Licht en in de Liefde.

Fragment 5:

Ik kies liever voor de positieve bewoordingen en geloofsbeleving dan dat ik de negatieve noem. Dat is wel een wezenlijk verschil. Ik denk dat in de orthodoxe hoek zit men graag op het negatieve, het slechte benoemen.

De BDE past binnen de geloofsbeleving van predikant Overzee. Cruciaal is de term ‘beleving’, omdat Overzee in zijn rol als theoloog een BDE lastig te interpreteren vindt. Door een BDE als een vorm van ‘doordeesemd zijn van goddelijke energie’ ziet of als een ‘goddelijke aanwezigheid’ dan past dat binnen Overzees uitdrukkelijk positieve levens- en geloofsvisie.

Predikant De Vreede:

Fragment 1:

Nou, het beeld wat Martha Beck gebruikt voor haar ervaring op de operatietafel kan ik koppelen aan de mystieke ervaringen van de teksten die ik ook als theoloog heb gelezen. Doordat ik die koppeling kan maken, kan ik er iets mee.

Fragment 2:

En ik als theoloog vind haar, ik zou dat een BDE noemen op die operatietafel, ik duid haar ervaring als een godservaring, waarin zij ervaart dat ...Dat waar ze echt naar hunkerde, dat ze dat toen ook voelde.

Fragment 3:

Ja, ik weet niet of je dat zo een-op-een op elkaar kunt leggen, maar ik denk wel dat die allesomvattende liefde zowel te maken heeft met waar zij [Martha Beck, invoeging CvR] op dat moment naar verlangde als iets wat naar haar toekomt. De mystieke traditie staat bol van de ervaringen waarin iets van zo'n allesomvattende liefde wordt ervaren. Dan denk ik: 'Daar zit dan wel iets in als dat door zoveel mensen wordt ervaren'. Bij haar zit daar ook de ervaring van het licht bij. Dat heb je dus ook bij een BDE.

Predikant De Vreede plaatst een BDE binnen de christelijke mystieke tradities, waarin meerdere mystici over eenheidservaringen geschreven hebben. Het is niet zozeer de Bijbel, als wel deze mystieke tradities waaraan zij grond ontleent voor een theologische onderschrijving van BDE's. Daarnaast zegt zij letterlijk dat zij een BDE duidt als een godservaring en kan zij een BDE dus incorporeren in haar theologie.

Een ander voorbeeld van een predikant met een inclusieve theologische visie op BDE's is dominee Snoek:

Fragment 1:

Persoonlijk geloof ik in leven na de dood. Dus als je lichaam ermee ophoudt, dat je ik, je identiteit of je ziel, iets wat kenmerkend voor een mens is – blijft bestaan, tot aan de jongste dag.

Fragment 2:

Ik geloof dus dat wanneer iemand sterft, dat het dan niet ophoudt. Dus niet: dood is dood en dan een punt, maar: dood is dood met een dubbele punt. En dan zie ik in die BDE's zie ik een aanwijzing dat inderdaad de stelling 'dood is dood' onjuist is.

Fragment 3:

Puur theologisch: is het een openbaring van God? Ja, als men dat zo zei. Dingen die gebeuren niet zomaar, Gods leiding gaat over alles, dus als iemand dat ervaart moeten we niet zien als iets van de duivel, maar dat moeten we zien als een bemoeienis van God, als een handreiking, een vingerwijzing, maar dan zou het wel het vervolg moeten hebben – dat zou Gods bedoeling dan ook zijn - dat mensen verder gaan zoeken: 'Wie heeft ons dit cadeautje gestuurd?' 'Waar komt dit cadeautje vandaan?' En niet dat als zodanig: 'Dat heb ik binnen...'

Fragment 4:

[...] maar dat neemt niet weg dat ik als gelovige denk: 'Ja, dan is dat ook een stukje, eh, bemoeienis van God met die mens, een handreiking van die mens om dit te ervaren'. Ik zou als pastor proberen, vanuit het gesprek, om mensen dit onder ogen te laten zien. Van: 'Hoe ga je hier verder mee, wat krijgt het voor vervolg in je leven?' En ook in de verticale lijn: naar God toe.

Fragment 5:

We zijn allemaal mensen onderweg, we zitten in die zin als mensen die leven op Aarde in een open situatie. En dat betekent dat God zich ook bezighoudt met mensen die aangeven dat ze niet gelovig zijn. Je kan dan wel niet-gelovig zijn, maar dat betekent niet dat God jou niet bereiken kan en wil. Dus waarom zou je niet aannemen dat de mensen die een positieve ervaring hebben gehad, dat zij een positief teken van God hebben gekregen, wie ze ook zijn.

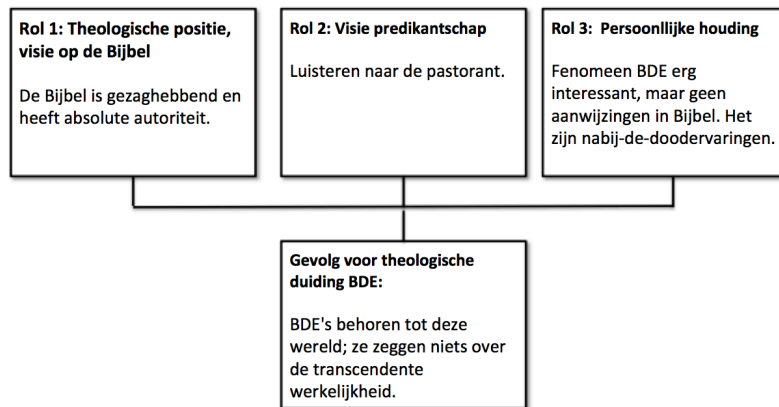
In fragmenten 1 en 2 verbindt dominee Snoek het bestaan van een BDE aan zijn overtuiging dat er leven na de dood is. Bovendien noemt hij het begrip 'de jongste dag', een bijbelse term waarmee de wederkomst van Jezus Christus op Aarde wordt aangeduid. In fragment 3 noemt dominee Snoek een BDE 'een bemoeienis van God en moeten we een BDE zien als 'een vingerwijzing' en 'een handreiking' naar de mens toe. Een BDE is daarmee een uiting van Gods interactie met de mens. In fragment 5 spreekt dominee Snoek over het handelen van God in deze werkelijkheid. BDE's zouden

een aanwijzing kunnen zijn voor Gods actieve ingrijpen, ook bij personen die ongelovig zijn. Een BDE is daarmee een vorm van openbaring aan de mens en het is aan de dominee/predikant om mensen met deze ervaring toe te leiden naar de weg van Jezus.

Uit deze fragmenten blijkt dat dominee Snoek een BDE incorporeert in zijn theologie, waarbij de nadruk niet ligt op bijbelpassages als aanwijzing voor het bestaan van BDE's als religieuze ervaring, maar op God als actor in het leven van de mens op Aarde. Hierbij wordt wederkerigheid verondersteld: God geeft de mens deze ervaring, maar de mens dient zich dan wel te bezinnen op de betekenis van dit geschenk van God. De handreiking dient te worden aangenomen door de mens. Om in de beeldspraak van dominee Snoek te blijven: de mens dient zijn hand aan te bieden, zodat mens en God hand in hand gaan met elkaar. Men dient bereid te zijn een relatie of een verbintenis met God aan te gaan, of om de bestaande verbintenis te versterken.

5.4.2 Exclusieve theologische visie op BDE's

Er is sprake van een exclusieve theologische visie op BDE's (kortweg: exclusieve theologie) wanneer een predikant een BDE **niet** kan incorporeren in diens theologische traditie. Een exclusieve theologie blijkt nauw samen te hangen met het gezag dat een predikant aan de Bijbel toeschrijft (Sola Scriptura of de Bijbel zien als een 'geïnspireerd' boek), of met iemands positie ten aanzien van de zogenaamde streeptheologie (zie paragraaf 2.3 Enkele theologische begrippen): volgt iemand het gezichtspunt dat de wonderen en de bijzondere gaven van de Geest beperkt zijn tot de tijd van de vroegchristelijke kerk of volgt iemand juist het tegenovergestelde hiervan? Een exclusieve theologie houdt ook in dat een BDE bijvoorbeeld gezien wordt als iets wat uitsluitend een psychofysiologische oorzaak heeft en om die reden niets van doen heeft met een religieuze ervaring. Hieronder worden - na de schematische weergave van een exclusieve theologie - enkele citaten gegeven van twee predikanten met een exclusieve theologie:

Figuur 5: schematische weergave exclusieve theologische visie op bijna-doodervaringen.

Predikant Peter Mot:

Fragment 1:

Pim van Lommel haalt een paar keer de tekst aan van Paulus: 'Wat geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord en in geen mensenhart is opgenomen, dat is wat God heeft weggelegd'. Mensen zeggen ook dat het van een andere wereld is. Pim ziet daarin een aanwijzing dat het [een bijna-doodervaring, invoeging CvR] in die tijd ook wel voorkwam. [...] Ja, het is discutabel of Paulus dat bedoeld heeft. Het is van dezelfde orde als het gesprek tussen Jezus en Pilatus: 'Ik heb macht over je', waarop Jezus zegt: 'Je hebt geen macht over me dan de macht die je gegund wordt en mijn Rijk is niet van deze wereld'. De hele framing van de werkelijkheid.

Fragment 2:

Maar goed, Jezus zegt ook: 'Mijn Rijk is van een heel andere orde. Dat wat jij je kunt voorstellen, dat is het niet'. En dat is denk ik wat Paulus heeft bedoeld. Het wordt voor je bewaard. Maar dan nog is het de vraag of Jezus bedoelde met 'Mijn Rijk is niet van deze wereld', of Hij dan iets van de hemel bedoelde.

Fragment 3:

Ja, ik...Eigenlijk is het voor mij zo dat ik dat niet weet. Ik vind het lastige van de BDE dat het bijna doodervaring is. Dus dat ik niet weet of het parallel loopt met een echte doodervaring, want die kennen we niet. Die mensen hebben we nog nooit gesproken.

Predikant Gerard Koppel:

En dat is nu net wat ik met BDE heb: mensen hebben iets beleefd van de andere kant. Maar daar moet ik bij zeggen, zo eindig ik mijn preek ook, het zijn wel nabij-de-doodervaringen, dus je kunt niet echt dat ze er echt geweest zijn. [...] het zijn niet werkelijke ooggetuigenverslagen.

Predikant Koppel benadrukt dat BDE's nabij-de-doodervaringen zijn en dat deze ervaringen geen bewijs vormen voor een leven na de dood. Hoewel hij zelf gelooft in leven na dit leven, is hij niet overtuigd door getuigenverklaringen van mensen. Hierover zegt hij dat ervaringen subjectief zijn en

blijven en daardoor relatief weinig waarde hebben om een BDE te zien als een aanwijzing voor een leven na dit leven of om een BDE te zien als iets wat in verband staat met God. In een zelfgeschreven preek die hij in zijn gemeente gegeven heeft, spreekt hij zich uit over zijn visie op BDE's:

- Gemeente, en daar zit nu het probleem
- voor mij zijn BDE's koren op mijn geloofsmolen, dat het leven niet ophoudt bij de dood
- maar de Bijbel spreekt van een laatste oordeel:
 - van boeken, die geopend worden, dat we geoordeeld worden naar alles wat we hebben gezegd/gedacht/gedaan/nagelaten hebben tegenover god en mensen:
wie kan dan bestaan wie kan God aanzien en leven
 - maar er is nóg een Boek: het Boek des Levens: daarin staan de namen van wie met lege handen durfde te komen, van genade wilde leven en durfde te geloven in wat God zondaren biedt in Zijn Zoon Jezus Christus, de Gekruisigde, maar ook de Opgestane, de Levende Heer
 - mensen met een BDE waren dichtbij de dood, maar niet dood: ze keerden terug in dit aardse leven
 - nog verstandiger dan vertrouwen op BDE's, is rekenen met God, het met Hem in orde te maken: dat kan alleen door te zien op Jezus Christus, op Zijn volbrachte werk tot vergeving en verzoening ook van jouw zonden
 - wie met God leeft, zal ook met God sterven. God laat niet los wat Zijn hand in je leven begon! Niets/niemand, geen leven, geen dood kan je van Zijn liefde scheiden in Christus Jezus, onze Heer! Amen! ⁸²

Predikant Koppel zegt hier letterlijk dat hij BDE's interessant vindt ('voor mij zijn BDE's koren op mijn geloofsmolen, dat het leven niet ophoudt bij de dood'), maar dat zijn persoonlijke interesse en belangstelling voor deze ervaring ondergeschikt zijn aan wat er in de Bijbel staat ('maar de Bijbel spreekt van een laatste oordeel'). Deze laatste alinea uit zijn preek is hiermee een 'schoolboekvoorbeeld' van zijn exclusieve theologische visie op BDE's.

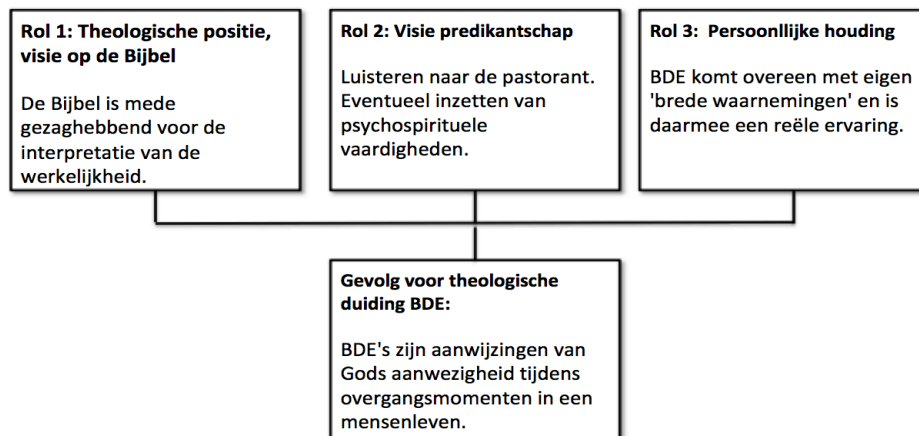
5.4.3 Holistische theologische visie op BDE's

De laatste categorie van theologische visies op BDE's is het hebben van een holistische theologische visie op BDE's. Ik spreek van een holistische theologie wanneer een predikant een BDE zowel kan incorporeren in diens theologische traditie als in cruciale gebeurtenissen in de natuurlijke wereld. Een

⁸² Spelling en opmaak zijn integraal overgenomen van het origineel.

BDE is volgens deze theologie geen losstaand verschijnsel – waar de Bijbel aanwijzingen voor geeft – maar het kan ook een component in het leven van de mens zijn. Een voorbeeld hiervan is het zien van een BDE als een manifestatie van Gods Liefde tijdens *drempelmomenten* in het leven van de mens, zoals geboorte en sterven. Het woord drempelmomenten krijgt hier nadruk, omdat deze categorie zich hiermee onderscheidt van een inclusieve theologie. Ter verduidelijking: predikant De Vreede noemde als voorbeeld van een BDE de ervaringen van Martha Beck op de operatietafel, waarbij Beck veel angst ervoer en in levensgevaar verkeerde. Dit valt niet onder wat ik versta onder een holistische theologie, omdat BDE's in een holistische context gezien moeten worden. Dit houdt in dat BDE's als een onderdeel van levensprocessen geduid worden en niet als een incidenteel voorkomend verschijnsel waar sommige mensen in hun leven mee geconfronteerd kunnen worden (zie de door predikant De Vreede genoemde casus).

Uit alle veertien interviews is slechts een predikant naar voren gekomen met deze theologische visie, namelijk predikant Stephanie Engelen. Hieronder wordt de schematische weergave van een holistische theologie getoond, waarna enkele citaten van deze predikant volgen.

Figuur 6: schematische weergave holistische theologische visie op bijna-doodervaringen.

Predikant Stephanie Engelen:

Fragment 1:

Bij een BDE heb je dat de ziel zich aan het losmaken is van het lichaam, maar die dan toch weer terugkeren in het lichaam. Bij een stervensproces maakt de ziel zich los van het lichaam. Ik denk dat BDE zich afspelen in dat overgangsgebied. Ik denk dat als je sterft, dan is het lichaam klaar. En de ziel is iets eeuwigs.

Fragment 2:

De theoloog in mij – die natuurlijk verbonden is met de predikant in mij – die is dan denk ik blij als iemand met een BDE daarover kan rapporteren dat er meer is dan wat wij kunnen zien. Ik kan het wel helder zien, maar wel ten

dele natuurlijk. En ik heb dan ook nog die psychospirituele kant in mij, maar vanuit de theoloog in mij ben ik blij dat God nabij is in nood of op een drempelmoment. Als mensen getuigen van een tunnel met licht aan het einde, dan ben ik dankbaar dat dat licht op dat moment het perspectief is van diegene. Dat het licht van zich doet spreken, om het protestants te zeggen. Daar ben ik dan dankbaar voor dat dat waar we over theologiseren en wat de Bijbel ook zegt, op vele manieren, dat dat een subjectieve ervaring is, dat het tot een menselijke ervaring is gaan behoren. En dat iemand een doorkijkje krijgt, dat iemand er ook op mag vertrouwen dat dat in het vooruitzicht is. Het moment van sterven, dat doe je alleen, niemand anders kan voor jou sterven. Het enige wat je dan nog rest is jezelf aan dat licht toe te vertrouwen. Dus als ik bij mensen ben die aan het sterven zijn, dan ben ik weliswaar predikant, maar daar zit een theologische visie achter, dat ik bezig ben met die overgave, wat Jezus ook doet: 'Uw wil geschiede en in uw handen beveel ik mijn geest': dat is overgave. Het principe van de overgave wordt volgens mij wel een klein beetje openbaar door een BDE.

Fragment 3:

Het is net als geboorte. Dat is ook zo raadselachtig. Het zijn drempelmomenten. En een BDE is ook zo'n overgangssituatie.

Fragment 4:

Dus ja, een BDE is denk ik een teken van Gods aanwezigheid op moeilijke momenten, of momenten waarop de mens helemaal alleen is.

Wat opvalt is dat predikant Engelen een BDE bespreekt in termen van overgangprocessen: bij het stervensproces maak de ziel zich los van het lichaam. Zij ziet een BDE als een overgangsmoment of als een drempelmoment. Het lichaam is een tijdelijk iets en de ziel is iets wat eeuwig voortbestaat. Voor haar is een BDE dus niet iets vreemds of iets wat niet zou bestaan, maar eerder als iets wat bij het leven en sterven van het lichaam hoort. Daarnaast koppelt zij een BDE aan de aanwezigheid van God op moeilijke momenten en ziet zij BDE- getuigenissen als een concretisering van hetgeen waar theologen over theoretiseren en waar de Bijbel over verhaalt.

5.5 De ideaaltypen nader uitgelegd

Drie van deze vier ideaaltypen kunnen voorgesteld worden als een schaal waarop de geïnterviewden kunnen scoren. Het gaat om de ideaaltypen (1) transcendent godsbeeld versus een immanent godsbeeld, (2) de mate van Schriftgezag en (3) het spectrum van exclusieve tot holistische theologie. De scores op de schalen geven aan hoe de theologische visie op een BDE tot stand komt. De geïnterviewde PKN-predikanten 'scoren' onderling niet gelijkwaardig op de ideaaltypen. Met andere woorden: hun duidingen lopen uiteen. Deze verschillen in scores en daarmee op de duidingen, hangen samen met de kerkelijke traditie waar men vandaan komt.

Het ideaaltype 'de drie rollen van de predikant' is in zichzelf complexer en daarom lastiger te visualiseren. Dit ideaaltype bestaat uit drie schalen: de persoonlijke rol, de predikantenrol en de rol als

theoloog. Welke parameters aan de uiteinden van de schalen staan, is uit dit verkennende onderzoek niet duidelijk naar voren gekomen en vraagt om nader onderzoek. Doordat predikanten verschillend scoren op deze schalen per ideaaltype verschillen ook hun theologische reflecties op een BDE. Dit betekent dat er niet één antwoord is op de hoofdvraag van dit onderzoek, maar dat er meerdere antwoorden bestaan.

5.6 Samenvatting resultaten

Uit de interviewdata zijn een viertal ideaaltypen gedestilleerd: transcendentie versus immanentie, Schriftgezag, de invloed van de drie rollen van de predikant op theologische visievorming op BDE's en inclusieve, exclusieve of holistische theologische visies op BDE's. Deze ideaaltypen geven de verschillende stellingnames, posities en overtuigingen weer van de predikanten ten aanzien van BDE's.

Zoals verwacht, vormt de oorspronkelijke theologische identiteit - dat wil zeggen: hervormd, evangelisch, luthers of gereformeerd - van de PKN-predikant de basis voor zijn of haar grondovertuigingen ten aanzien van de geformuleerde ideaaltypen. Een evangelische predikant legt bijvoorbeeld de nadruk op de wonderen van de Heilige Geest en is ervan overtuigd dat de Heilige Geest in het dagelijks leven van de mens werkzaam is, terwijl een predikant uit de Gereformeerde traditie vasthoudt aan –zoals dat heet- de streeptheologie: de wonderen van toen bestaan niet meer.

Hoewel alle geïnterviewde predikanten geloven in God, Jezus Christus en de Bijbel, kent ieder van hen een ander gewicht toe aan bijvoorbeeld de autoriteit van de Bijbel en legt ieder van hen een ander accent op bepaalde bijbelfragmenten.

Discussie: De toevoeging van dit onderzoek aan bestaande verklaringsmodellen.

In deze sectie besteed ik aandacht aan drie onderwerpen: als eerste reflecteer ik op de relatie tussen mijn eigen onderzoek en de eerder besproken BDE-verklaringsmodellen vanuit de psychologie, de narratologie, de cognitieve wetenschappen en de neurobiologische wetenschappen. Ten tweede wordt de hier ontwikkelde aanzet tot een religiewetenschappelijke theorie over hoe een protestants-theologische duiding van BDE's tot stand komt in een breder maatschappelijk kader gesitueerd. Mijn theorie kan in mijn optiek namelijk ook toegepast worden op andere (maatschappelijke) onderwerpen dan alleen op de BDE. Tot slot worden er aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

De relatie tussen mijn onderzoek en de bovengenoemde verklaringmodellen (zie Hoofdstuk 2: Theoretische inbedding BDE's: definiëring en BDE-verklaringsmodellen) is dat beide hetzelfde

onderzoeksonderwerp hebben: de bijna-doodervaring. Het verschil tussen mijn onderzoek en de verklaringsmodellen is echter de onderzoeksdoelstelling; het beschrijven versus het verklaren van de BDE. Een voorwaarde voor het ontwikkelen van een verklaringsmodel is de aanwezigheid van theorieën vanuit de betreffende onderzoekdiscipline. Zo kan een psychologisch verklaringsmodel voor BDE's alleen tot stand komen door gebruik te maken van bestaande theorieën uit de psychologie. Mijn literatuuronderzoek heeft uitgewezen dat theologische theorieën over BDE's in haar algemeenheid tot op heden ontbreken. Mijn onderzoek is daarmee niet verklarend, maar beschrijvend van aard. In vergelijking met de onderzoeksfase waar de onderzoeken die hebben geleiden tot de verklaringsmodellen zich in bevinden, kan gesteld worden dat dit onderzoek zich afspeelt in de fase die *vooraf* zou kunnen gaan aan het ontwikkelen van een theologisch verklaringsmodel.

Kwalitatief gezien onderscheidt mijn onderzoek zich van de bestaande BDE-verklaringsmodellen, doordat het laat zien dat er een variëteit in theologische perspectieven bestaat ten aanzien van de BDE. Dit gegeven staat in contrast met de enkelvoudige verklaringen die de besproken psychologische, narratieve, neurobiologische en cognitieve verklaringsmodellen bieden. Een predikant kan (mogelijk zijn er meer perspectieven, maar die zijn in dit onderzoek niet naar boven gekomen) een inclusieve-, een exclusieve en een holistische theologische visie op een BDE hebben. Met andere woorden: een predikant kan een BDE wel (inclusieve theologie) of niet (exclusieve theologie) plaatsen binnen zijn of haar theologische positie of hij of zij ziet een BDE als een logisch onderdeel van het hele geboorte-, levens- en stervensproces dat een mens doormaakt (holistische theologie). In vergelijking met de enkelvoudige verklaringen voor BDE's die de huidige verklaringsmodellen bieden, levert deze beschrijvende studie naar theologische duidingen van BDE's een breder spectrum aan zienswijzen op.

Dit onderzoek toont ook aan dat 'de theologie' (in deze context) als zodanig niet bestaat en dat er niet zoiets gezegd kan worden als: 'De theologie interpreteert een BDE als een...', of nader gespecificeerd: 'De protestantse/katholieke/islamitische, etc. theologie interpreteert een BDE als een...'. Dit kan wel over gezegd worden over de verschillende disciplines die de verklaringsmodellen ontwikkeld hebben: 'De psychologie interpreteert een BDE als een ...', of: 'De narratologie interpreteert een BDE als een ...', et cetera. Juist doordat een theologische positie tot stand komt door (ten minste) de hier geïdentificeerde drie rollen van een predikant (de predikant is ook theoloog en een autonoom individu) kunnen er geen generaliserende uitspraken gedaan worden over 'de theologie', noch over 'de protestantse theologie' en zelfs niet over 'de hervormde theologie'. Immers: per individu verschilt het gewicht dat ieder van de rollen heeft of toebedeeld krijgt in de totstandkoming van een theologische duiding van BDE's.

Ik ben van mening dat het beschrijven van de verklaringsmodellen in de context van mijn onderzoek in dienst staat van het schetsen van de jonge (want slechts sinds de jaren '80 van de vorige eeuw), maar desalniettemin rijke onderzoekstradities die er zijn. Alleen al het gegeven dat er

onophoudelijk onderzoek naar de BDE gedaan wordt, geeft in mijn ogen de wetenschappelijke relevantie van het duiden van dit fenomeen aan. Daarnaast ben ik ervan overtuigd dat de theologie haar voordeel kan doen met bestaande BDE-theorieën. Deze theorieën gaan er namelijk vanuit dat het verschijnsel geen transcendente of mystieke oorsprong heeft, maar een aardse. Om in de woorden van een van de geïnterviewde predikanten te spreken: ‘Een BDE is iets van deze wereld en het zegt niets over de transcendente werkelijkheid’. Een BDE kan hierdoor uit de taboesfeer gehaald worden. Dit voordeel is er niet als een theoloog een BDE ziet als een transcendente ervaring, maar meestal wordt een BDE dan geïncorporeerd in de bestaande theologische opvattingen, waardoor een BDE geen taboe (meer) is voor diegene. Toch zou de wetenschappelijke ijver die andere onderzoeksvelden aan de dag leggen de theologie ervan kunnen overtuigen zich ook toe te leggen op het onderzoeken van een BDE. Al was het alleen maar omdat miljoenen mensen wereldwijd deze ervaring zeggen te hebben gehad.

Dit onderzoek heeft een aanzet gegeven tot een religiewetenschappelijke theorie die uitgaat van vier ideaaltypen (transcendentie versus immanentie, Schriftgezag, de invloed van de drie rollen die een predikant vervult en het hebben van een inclusieve, exclusieve of holistische theologische visie op BDE's) die van invloed zijn op hoe de theologische duiding van BDE's tot stand komt. Deze theorie kan in mijn optiek breder toegepast worden dan alleen op het onderwerp BDE's. Zo kan de theorie ook ingezet worden in andere situaties waarin een predikant zich wil of dient te verhouden tot een onderwerp dat een directe Bijbelse referentie ontbeert. Te denken valt aan maatschappelijke thema's als: wel of niet vaccineren, de omgang met de LHGTBI-gemeenschap⁸³, gentechnologie en zo verder. Voor deze onderwerpen is vanzelfsprekend geen letterlijke referentie aanwezig in de Bijbel, maar de gelovige gemeenschap vraagt wel van hun predikant dat hij of zij hier een theologische, pastorale en/of persoonlijke visie op heeft of gaat ontwikkelen. Daar komt bij dat de geloofsgemeenschap (en mensen daarbuiten) verwacht dat de predikant deze visie vertaalt naar het innemen van een (theologische) positie. Deze religiewetenschappelijke theorie kan toegepast worden om voorspellingen te doen over hoe geestelijk leiders (in zijn algemeenheid) tot een duiding komen en welke positie zij mogelijkwijs zullen innemen ten aanzien van *'buitenbijbelse'* vraagstukken.

Vervolgonderzoek is noodzakelijk om de hier voorgestelde religiewetenschappelijke theorie zuiver(der) toe te kunnen passen. Zo zijn in dit onderzoek twee PKN-predikanten per stroming geïnterviewd. De logische vraag die hierop volgt, is of het verhogen van het aantal respondenten (bijvoorbeeld tien PKN-predikanten per stroming) een ander beeld zal opleveren of dat de uitkomsten consistent zullen zijn met de bevindingen die gebaseerd zijn op het huidige aantal respondenten.

Tot nu toe zijn vragen over het aantal en de onderlinge samenhang tussen de ideaaltypen onbeantwoord gebleven. Onderzoek naar deze aspecten kan meer inzicht verschaffen in het soort relatie die er bestaat tussen de ideaaltypen en kerkelijke tradities. Betekent het aanhangen van een bepaalde stroming (bijvoorbeeld iemand uit oorspronkelijk de Hervormde Kerk) automatisch een

⁸³ LHBTI is het acroniem voor: lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en interseksuele personen.

bepaalde score op een van de spectra (een hoge score op Schriftgezag)? Of liggen scores genuanceerder en worden de scores meer beïnvloed door de rollen van de predikant? Uitgebreider onderzoek kan verheldering opleveren ten aanzien van deze vragen.

Ook bestaan er nog vragen over de rollen van een predikant. Komt de visie van een predikant tot stand door de drie beschreven rollen of zijn er misschien meer dan deze drie rollen die van invloed zijn op theologische visievorming? Uit dit onderzoek is niet gebleken dat er meer dan drie rollen bij dit proces betrokken zijn, maar dat betekent niet dat dit ook zo is. Vervolgonderzoek onder een grotere populatie dat gericht is op de ideaaltypen zou hier duidelijkheid in kunnen verschaffen.

Conclusie

Dit onderzoek is begonnen met het besef dat er in de theologie een grote stilte heerst rondom het fenomeen bijna-doodervaring. Wetenschappelijke theorieën over de theologische betekenis van een BDE ontbreken tot op heden. Mijn vermoeden dat er een theologisch taboe rust op het onderwerp BDE is door bijna alle geïnterviewde predikanten bevestigd. Het hoofddoel van dit onderzoek was echter om erachter te komen hoe PKN-predikanten theologisch gezien het verschijnsel BDE interpreteren. Om deze vraag te beantwoorden, zijn twee deelvragen geformuleerd, namelijk: (1) hoe komt de theologische duiding van een BDE bij een predikant tot stand en (2) is er een verschil in duiding van predikanten van verschillende denominaties?

Er is geen universeel aangenomen definitie van een BDE, noch is er een verklaringsmodel dat *alle* aspecten van een BDE omvat. Aan de hand van de vier meest voorkomende verklaringmodellen uit de narratologie, de psychologie, de neurobiologie en de cognitieve wetenschappen is een algemeen beeld geschetst van de breedte van het wetenschappelijke onderzoek dat verricht wordt naar BDE's.

Omdat er in de theologie een afwezigheid is van een onderzoekstraditie naar BDE's en er geen theologische theoretische kaders beschikbaar zijn, is dit onderzoek uitgevoerd met behulp van de Grounded Theory Methode. De verzamelde data – in dit geval interviews – worden gecodeerd en geanalyseerd. Vervolgens heb ik memo's – notities over opkomende concepten en theorieën – geschreven, die uiteindelijk het fundament vormden van mijn theorie.⁸⁴ Ter voorbereiding op de eigenlijke interviews, heb ik expertinterviews afgenomen met drie sleutelpersonen: twee academisch theologen en een predikant. Vervolgens zijn er semigestructureerde interviews afgenomen met veertien theologen van verschillende denominaties binnen de PKN.

Uit de analyse van de gecodeerde interviews en memo's is gebleken dat onderzoek doen naar de theologische duiding van BDE's door PKN-predikanten voornamelijk betekent dat je onderzoek doet

⁸⁴ Steven Engler, "Grounded Theory," in *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, (red.) Michael Stausberg & Steven Engler (Abingdon: Routledge, 2014), 257.

naar *hoe* deze theologische duiding tot stand komt. Achteraf blijkt dat een van de deelvragen die ik geformuleerd heb eigenlijk een centrale positie heeft in dit onderzoek. Er is geconstateerd dat er geen op zichzelf staande theologische duiding van BDE's is binnen de PKN. Dit is niet verrassend, omdat er in de wetenschap geen eenduidige definitie is, er geen uitgebreid theologisch onderzoek naar BDE's is verricht en omdat bleek dat er een taboe heerst rondom het onderwerp BDE.

Om zich toch theologisch te verhouden tot een gevoelig en moeilijk te verklaren verschijnsel als een BDE blijken vier factoren (ideaaltypen) een rol te spelen in de vorming van een theologische duiding van een BDE bij de geïnterviewde predikanten, namelijk:

(1) Transcendentie versus immanentie

Dit betreft de relatie tussen het godsbeeld (transcendent of immanent) en de opvatting die een predikant heeft over manieren waarop de mens al dan niet toegang heeft tot God.

Transcendentie verwijst naar een werkelijkheid-overstijgende God en immanentie verwijst naar God die zich in onze werkelijkheid begeeft.

(2) Schriftgezag

Dit verwijst naar de mate van autoriteit die een predikant toekent aan de Bijbel. Voor sommige predikanten heeft de Bijbel absolute autoriteit en is de Bijbel letterlijk het woord van God, terwijl voor anderen de Bijbel een "geïnspireerd" boek is dat gebaseerd is op ervaringen van de mens en ook samengesteld is door de mens.

(3) De drie rollen van een predikant

Een predikant is naast predikant ook theoloog en iemand met een eigen persoonlijkheid en persoonlijk leven. De invulling en inhoud van deze rollen verschilt per predikant.

(4) Een inclusieve, exclusieve of holistische theologische duiding van BDE's

Deze termen verwijzen naar de manier waarop een BDE in de theologie van een predikant past of niet. Zo betekent een inclusieve theologie dat een predikant een BDE kan incorporeren in diens theologie, een exclusieve theologie dat een predikant dit niet kan en een holistische theologie betekent dat een predikant een BDE ziet als onderdeel van diens theologie en van het geboorte- en stervensproces van de mens.

Deze vier geïdentificeerde ideaaltypen staan aan de basis van een theologische duiding van een BDE. Met name de ideaaltypen 'transcendentie vs. immanentie,' 'Schriftgezag' en een 'inclusieve, exclusieve of holistische theologie' zijn voorspellende factoren om in te schatten wat de theologische duiding van een BDE zou kunnen zijn. Het ideaaltype 'rollen van de predikant' is complexer, omdat de persoonlijke rol, predikantenrol en rol als theoloog voor iedereen anders is en daarmee een minder duidelijke voorspellende waarde heeft dan de andere ideaaltypen.

Hoewel alle geïnterviewde predikanten formeel tot de PKN behoren, is er bewust gekozen om respondenten uit verschillende kerkelijke tradities te spreken. De verwachting was dat een gereformeerde predikant een BDE anders zou interpreteren dan een hervormde, lutherse of evangelische predikant. De geformuleerde ideaaltypen en wat daaruit voortkwam bij de verschillende predikanten bevestigden deze hypothese. Op zichzelf is deze hypothese niet baanbrekend, aangezien het voor ingewijden (lees: gemeenteleden en gemeenteleiders) op voorhand bekend en vanzelfsprekend is dat de PKN ‘zo breed is als het leven zelf’, om met de woorden van predikant Koppel te spreken.

Uiteindelijk kan geconcludeerd worden dat een antwoord op de vraag hoe predikanten een BDE theologisch duiden niet eenduidig is. Deze hoofdvraag is in de loop van het onderzoek vervangen door de deelvraag hoe deze theologische duiding van een BDE *tot stand komt*. Het is gebleken dat de vier ideaaltypen ‘transcendentie vs. immanentie,’ ‘Schriftgezag,’ ‘inclusieve, exclusieve of holistische theologie’ en de ‘rollen van de predikant’ belangrijk zijn in het vormen van een theologische duiding van een BDE.

Literatuuropgave

Blackmore, Susan. *Dying to Live: Near-Death Experiences*. Amherst, New York: Prometheus Books, 1993.

Bremborg, Anna Davidson. “Interviewing.” In *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, redactie door Michael Stausberg & Steven Engler, 310-322. New York: Routledge, 2011.

Cassol, Helena, et al. “Qualitative Thematic Analysis of the Phenomenology of Near-Death Experiences.” *PLoS ONE* 13, nr. 2 (2018): 1-14.

Charland-Verville, Vanessa, et al. “Near-Death Experiences in Non-Life Threatening Events and Coma of Different Etiologies.” *Frontiers in Human Neuroscience* 8, nr. 203 (2014): 1-8.

Corazzo, Ornella & Fabrizio Schifano. “Ketamine Use: A Prospective Study on the Emergence of Near-Death States Among a Group of 50 Ketamine Recreational Users.” *Substance Use & Misuse* 45 (2010): 916-924.

De Ronde, Michiel. (z.d.). *Fenomenologisch schrijven als onderzoeksinstrument*. Geraadpleegd op 4 november 2020 via: <https://www.musework.nl/nl/page/6733/fenomenologisch-schrijven-als-onderzoeksinstrument>.

Engler, Steven. “Grounded Theory.” In *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, redactie door Michael Stausberg & Steven Engler, 256-274.

Fox, Mark. *Religion, Spirituality and the Near-Death-Experience*. Londen: Routledge, 2003.

Gereformeerde Kerken. “Afscheiding, Doleantie en Vereniging.” Geraadpleegd op 21 februari 2020.

[https://gereformeerdekerken.info/afscheiding-doleantie-en-vereniging/.](https://gereformeerdekerken.info/afscheiding-doleantie-en-vereniging/)

- Goris, Harm. "Wat Zeggen de Bijna-Doodervaringen Over het Hiernamaals? Venster en Spiegel Tegelijk." *Volzin* Utrecht (2009) augustus: 30-34.
- Goris, Harm. "Near-Death Experiences. A Theological Interpretation," *International Journal of Philosophy and Theology*. Vol.75, Nr. 1 (2014): 74-85.
- Gugerel, Stefan Herbert, Maria Gloria Schneeweiss. "On Defining 'Near-Death Experience', 'Near-Death Memory' and 'Near-Death Report'". *International Journal of Philosophy*. 2019; 7(3): 113-121.
- Greyson, Bruce. "Western Scientific Approaches to Near-Death Experiences." *Humanities* 4 (2015): 775-796.
- Greyson, Bruce, Janice Miner Holden & Pim van Lommel, " 'There is nothing paranormal about near death experiences' revisited: comment on Mobbs and Watt," *Trends in Cognitive Sciences*. Vol. 16, Nr. 9 (2012): 445.
- Jansen, Karl L.R. "A Review of the Nonmedical Use of Ketamine: Use, Users and Consequences." *Journal of Psychoactive Drugs*. Vol. 32, Nr. 4 (2000): 419-433.
- Johnson, Marcia K. "Reality Monitoring." *APS: Association for Psychological Science*. Oktober, 2012. <https://www.psychologicalscience.org/observer/reality-monitoring>.
- Kerkzoeker. "Evangelisch Lutherse Kerk." Geraadpleegd op 21 februari 2020. <http://www.kerkzoeker.nl/evangelischluthers.html>.
- Kerkzoeker. "Nederlands Hervormde Kerk." Geraadpleegd op 21 februari 2020. <http://www.kerkzoeker.nl/nederlandshervormd.html>.
- Martial, Charlotte, Vanessa Charland-Verville, Hedwige Dehon & Steven Laureys. "False Memory Susceptibility in Coma Survivors With and Without a Near-Death Experience." *Psychological Research* 82 (2017): 1-15.
- Martial, Charlotte, et al. "Near-Death Experience as a Probe to Explore (Disconnected) Consciousness." *Trends in Cognitive Sciences* 24, nr. 3 (2020): 173-183.
- Mobbs, Dean. "Response to Greyson et al.: There is Nothing Paranormal About Near-Death Experiences." *Trends in Cognitive Sciences* 19, nr. 9 (2012): 446.
- Mobbs, Dean & Caroline Watt. "There is Nothing Paranormal About Near-Death Experiences: How Neuroscience Can Explain Seeing Bright Lights, Meeting the Dead, or Being Convinced You Are One of Them." *Trends in Cognitive Sciences* 15, nr. 10 (2011): 447-449.
- Musek, Janek. "Psychological Theories of NDE (Near Death Experiences)." Conferentie-essay n.a.v. Mind-Body Studies: Proceedings of 6th International Conference on Cognitive Science. Ljubljana, 2003. Geraadpleegd op 23 mei 2020. https://www.researchgate.net/publication/283462917_Psychological_theories_of_NDE_Near_Death_Experiences.

- Parnia, Sam. "Understanding the Cognitive Experience of Death and Near-Death Experience." *QJM: An International Journal of Medicine* 110, nr. 2 (2017): 67-70.
- Protestantse Kerk. "Over Ons." Geraadpleegd op 21 februari 2020.
<https://www.protestantsekerk.nl/over-ons/>.
- Protestantse Kerk. "Over Ons." *Geschiedenis – Van Reformatie tot Protestantse Kerk*.
<https://www.protestantsekerk.nl/over-ons/>.
- Protestante Kerk. "Structuur Protestantse Kerk." Geraadpleegd op 21 februari 2020.
<https://www.protestantsekerk.nl/structuur/>.
- Quack, M.H. "De Doleantie te Vianen." *In het Land van Brederode: Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen* 11, nr. 1/2 (1986): 29-35.
- Strauss, Anselm & Juliet Corbin. "Grounded Theory Methodology." In *Handbook of Qualitative Research*, redactie door Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln, 273- 285. Thousand Oaks: Sage Publications, 1994.
- Strausberg, Michael. "Comparison". In *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, redactie door Michael Stausberg & Steven Engler, 310-322. New York: Routledge, 2011, p. 26.
- Timmermann, Christopher, et al. "DMT Models the Near-Death Experience." *Frontiers in Consciousness Research* 9, nr. 1424 (2018): 1-12.
- Van Manen, Max. (2016). Fenomenologie: een kwalitatieve stroming met een verscheidenheid aan tradities. *Kwalon. Tijdschrift voor kwalitatief onderzoek*. Jaargang 10, 2005 (1). Geraadpleegd op 4 november 2020 via: www.tijdschriftkwalon.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/KW-10-1-7/Fenomenologie-een-kwalitatieve-stroming-met-een-verscheidenheid-aan-tradities.
- Weijers, Sander. (2016). *Ontologie. Betekenis en definitie*. Geraadpleegd via:
www.ensie.nl/sander-weijers/ontologie.
- Witthöft, Michael, Fred Rist & Jozef Bailer. "Evidence For a Specific Link Between the Personality Trait of Absorption and Idiopathic Environmental Intolerance." *Journal of Toxicology and Environmental Health, Part A*, nr. 71 (11-12): 795-802.
- Wurth, Kiene Brillenburg en Ann Rigney, red. *Het Leven van Teksten: Een Inleiding tot de Literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Zimbardo, Philip, Robert L. Johnson & Vivian McCann. *Psychologie: Een Inleiding*. Amsterdam: Pearson Benelux B.V., 2017.